

Logikus-e a magyar szórend?*

1. Bevezetés

Ez a tanulmány a magyar nyelv egyszerű mondatainak szórendjével foglalkozik. Először a XIX. század néhány jelentős nyelvészének nézeteit mutatja be új megvilágításban, azután nagy vonalakban és némi kritikával két mai teóriát ismertet. A magyar szórend központi kérdéseinek tárgyalása a lexikális fókusz és az ún. kontrasztív topik újraértelmezésével kezdődik. Ezt a grammatikai keret felvázolása követi, ami azért szükséges, hogy az ige szintaxisáról, majd a mondatok logikai formáját megadó szemantikai szabályokról szóló fejtegetéseket „le lehessen horgonyozni”. A szórendi jelenségek taglalása egy érdekes fonológiai megfigyeléssel zárul.

Mondandóm lényege a következő: a magyar nyelvben a mondat nagyobb összetevői eleve tetszőleges helyeket foglalhatnak el; sorrendjüket végső soron a logikai funkciók és ezek hatóköri összefüggései határozzák meg, vagyis a jó és a rossz sorrendek közötti döntést a mondatok szemantikai reprezentációjában lehet meghozni.

2. Előzmények

2.1. A múlt századi szórend-viták

Akárki látott is neki egy magyar nyelvtan megírásának, mindenképpen foglalkoznia kellett a szórenddel. Így hát amikor azt olvassuk, hogy ez vagy az a nyelvtudós elsőként írta le e tárgykör problémáit, az állítást

* Köszönettel tartozom Farrell Ackermannak, Kálmán Lászlónak és Szabolcsi Annának, akik e dolgozat első változatát olvasták és ötleteikkel, valamint kritikus észrevételeikkel segítségemre voltak. Természetesen a tévedésekért nem őket terheli a felelősség.

Ez a dolgozat 1984-ben készült, és azóta az itt felvetett problémákról nézeteim részben pontosabbak lettek, részben módosultak. Ma már világos, hogy az itt javasolt egyetlen szint nem elégséges; ez különösen Marác László kutatásaiból derül ki. Másrészt Irene Vogellel végzett vizsgálataink arra mutatnak, hogy a vázolt keret helyett, amelyben a fonológiai szabályok egy részére épít a szemantikai értelmezés, egy olyan grammatika szükséges, amely a szemantikai szabályok kimenetét használja fel a mondatprozódia reprezentációjához (I. Vogel—Kenesei 1987; Kenesei—Vogel 1986).

a közmondásos csipet sóval kell vennünk.¹ Annyi biztos, hogy a szórendet mint önálló témát első ízben Fogarasi János tanulmányozta, és hogy az Athenaeumban — jogosan e címmel — megjelent „Heuréká”-jának a tanulmányai máig érvényesek:²

„Minden magyar mondatban csupán a hangsúlyos szóra és az igére kell ügyelni. [...] a főszabály ez: A hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban (finitus modusban [...]) lévő ige, a többi szók előbb utóbb állhatnak, s akármely renddel következhetnek, p.o. *Tegnap A JÁTÉKSZÍNBEN voltam*, vagy *A JÁTÉKSZÍNBEN voltam tegnap*; a hangsúly ezen fekszik a *játékszínben*, az ige *voltam* tüstént követi, *tegnap* akárhol állhat [...].”

„Ezen fő szabályból több alsóbb osztályu szabályok folynak, melyek a következők: 1) Ha az igének előraga (*meg-, el-, be-, ki-* stb.) is vagy, oly szorosán áll az említett főszabály első része (ti. hogy a hangsúlyos szót tüstént az ige követi), hogy az ige előragát is elereszti maga elől, s utól teszi [...]. Például: *Tegnap A SZÍNHÁZAT látogattam meg*, vagy *A SZÍNHÁZAT látogattam meg tegnap*. [...] 2) Ha pedig a hangsúly magán az előragos ige fekszik, a főszabályt úgy kell érteni, mintha a hangsúly az előragon feküdnék, s ezt követi tüstént az ige [...], p.o. *Tegnap a színházat MEGlátogattam*” (Fogarasi 1838, 243 skk).

A főszabály alóli kivételek között említi a következőt: „Ha a mondatban *mind, minden* szók állanak ragaikkal (p.o. *mindig, mindjárt* stb.) vagy összetételeikkel (p.o. *mindenféle*), és az ezekhez tartozó szókkal együtt, s ezeken fekszik a hangsúly, az ige követi ugyan őket, de előragát is megtartja maga előtt, p.o. *Taval MINDEN játékszínt meglátogattam*, nem jó volna: *MINDEN játékszínt látogattam meg*” (Fogarasi 1838, 289 skk).

Az utóbbi néhány évben Brassai Sámuel mondatelmélete szinte feltámadt haló poraiból (É. Kiss 1978a; 1981b; 1983). Tagadhatatlan, hogy Brassai megadta a Fogarasitól leírt szórendi szabályszerűségeket értelmelési elveit: „[Az inchoatívum] 1) kezdi a mondatot, 2) accentusa nincs [...]. Inchoatívum majd minden magyar mondatban létezik. [...] Úgyde az accentusos rész kivétel nélkül minden magyar mondatban megvan; nevezük hát azt a *fő részének*, vagy, ha tetszik, *'zöm'*ének. [...] Az inchoatívum typicus jellemzője az *ismeretesség*, a [...] *zömé az ismeretlenség*” (Brassai 1865, 206 skk).

Az inchoatívumhoz (vagyis a *matopiknak* nevezett részhez) és a *zömhöz* járulhat még az *egészítvény*, amely azokat az „eszméket” tartalmazhatja, melyek a mondatzömmel lazább viszonyban vannak. Például:

<i>A néném</i>	<i>engem korhol</i>	<i>szüntelen.</i>
INCHOATÍVUM	ZÖM	EGÉSZÍTVÉNY

Az ismeretes/ismeretlen (vagy tudott/tudandó) elkülönítés legfontosabb, lényegében egyetlen módszere a *kérdés — válasz* pár, s ez valóban

¹ A XIX. század előtti nyelvtanok szórendi fejezeteinek legjobb ismertetését I. Joannovics (1887).

² Itt és a továbbiakban az idézetek szövegűek, de a példákat az e dolgozatban alkalmazott tipográfia szerint *dőlt betűvel* közlöm. A fő- vagy fókuszhangsúlyt NAGYBETŰvel jelzem, a ritkítás egyéb kiemelésre szolgál (utalás, figyelemfelhívás, esetenként más hangsúly).

megelőlegezi a mai (vagy inkább tegnapi) téma—réma kutatások módszerét. Felfedezte továbbá a *zöm* szerkesztési szabályát is, mint azt É. Kiss (1981b; 1983) kimutatja.

Amikor azonban fel- és elismerjük Brassai úttörő munkásságát, nem hagyhatjuk említés nélkül azokat a homályos pontokat, tisztázatlanságokat, sőt tévedéseket, amelyekre már kortársai is felfigyeltek. S ezen a ponton utalhatunk arra is, hogy Brassai nyelvészeti életműve többek között azért maradt hatástalan, mert e kritikákra egyszerűen nem reflektált, noha, mint mindjárt látni fogjuk, számos esetben lényegbevágóak voltak. További nehézséget okozhatott saját értékének megbecsültetésében azzal is, hogy a magyar nyelvi példákkal általában igen szűkmarkúan bánt. Rendkívül fáradságos lehetett pl. az egyetlen *Gyermek játszik* példamondatból kollégáinak kihüvelyezni a hangsúly és szórend általános szabályszerűségeit, midőn a korabeli tanulmányok tele voltak illusztrációkkal.

Rátérve a Brassai-kritikára, az egyik igen homályos pont az előbb oly kereknek tűnő inchoatívum/*zöm* viszonyban található. Egy későbbi tanulmányában ezt látjuk: „Csupassz ige is alkothat magára inchoatívumot a) csak magára (K.: *Hová méssz?*) F.: *Megyek fel a hegyre*. b) más körülményekkel vegyítve: *És láték a királyi székekben-ülőknek jobb kezében egy belől és kívül béírott könyvet, hét pecséttel bépecsételtet*. (Ján. Jel. 5. 1.)” (Brassai 1888, 30).

Nos eszerint az a) példában a válaszbeli *megyek* lenne az inchoatívum, és a többi a *zöm*, míg a b) példában az *és láték a királyi székekben-ülőknek jobb kezében* után következne a *zöm*, mint az a szöveggörnyezetből kiderül. Így viszont felborul az eddig világos distinkció, csupán annyi marad, hogy a tudandó dolgok hátrébb kell hogy álljanak, mint a tudottak.

Már Kicska Emil, ez az orvosdoktornak sem jelentéktelen amatőr nyelvész is észrevette, hogy Brassai nemcsak tanácstalan a (modern szóval) fókuszjelenségek kapcsán, de egyszerűen értetlenül áll a plasztikus jelentéskülönbségekkel szemben. Szvorényi József szerzetestanár 1861-es Tanodai magyar nyelvtanában az *A gróf villámhárítót tétetett házára* mondat szórendi változatait elemzi. Azon túl, hogy gunyorosan felelősségre vonja Szvorényit a birtokszó előtti névelő elhagyásáért (melyet az alábbi idézetben visszaállítunk), Brassai a következőket mondja (Az alábbi szövegben Brassai először Szvorényit idézi.)

„A gróf villámhárítót tétetett [a] házára. E mondat jelentményét a szórend változtatásával így módosíthatni:

A GRÓF tétetett villámhárítót [a] házára, ti. éppen a gróf, nem más.
[A] HÁZÁRA tétetett villámhárítót a gróf, ti. éppen a házára s nem másra.

VILLÁMHÁRÍTÓT tétetett a gróf [a] házára, ti. nem más valamit« [...] [Eddig az idézet Szvorényitől, majd Brassai így folytatja:] szeretnék én a szemibe nézni annak az embernek, a ki a példamondat idézett változataiban [...] más-más 'jelentményeket' birna felfedezni. Az ugyan ki tudná hallani a fűszál növést is [...]” (Brassai 1865, 276 skk).

Hogy Brassai csipős hasonlatával folytassuk: mi ugyan nem halljuk a fű növést, de bizony éppúgy, mint Szvorényi vagy Kicska, különbözőeknek tartjuk e mondatok jelentését. Mindez persze arra mutat, hogy bár Brassai észrevette a téma—réma szerkezetet, a „*zöm*”, különösen pedig a fókusz

kommunikációs és általában jelentésbeli vonatkozásai homályban maradtak előtte.

De Kicska nemcsak ezt tudja — joggal — Brassai szemére vetni. Saját példamondatait idézve rámutat, hogy Brassai nem vesz tudomást az (1a) és (1b) mondatok közötti hangsúlykülönbségről, mert „e különbség megismerésének egyetlen eszközét, az 'ellentétes módszert', e gyémántot, hitvány kőnek csúfolva, félre rúgja maga elől” (Kicska 1891, 337 skk).

- (1)a. *A csikó zabot eszik.*
b. *A csikó ZABOT eszik.*

És azt is helyesen látja Kicska, hogy Brassai éppen azért nem vette észre a gyengébb és erősebb hangsúly különbségét, mert „a mondatokban csak kérdéseket és feleleteket lát” (uo.).

Joannovics György szintén kritikával illeti Brassait, de más szempontból. Ő már 1872-es Nyelvőr-cikkében is az egyenes szórenddel együttjáró hangsúlyos kifejezésekkel foglalkozott, s kimutatta, hogy amíg a (2a) helyes, (2b) nem helyénvaló:

- (2)a. *B. megyében is erősen mozognak a választók.*
b. **B. megyében is a választók erősen mozognak.*

Mivel az *is* szerinte megkívánja, hogy az általa nyomósított szót kövesse tüstént az állítmány. Tizenhat évvel későbbi tanulmányában pedig ezt írja: „A *mindenki* accentuált létére nem lehet inchoativum. De a zömbe sem tehető; mert nem tartozik a Brassai-féle főaccentusos szók közé. Az ige accentusát ugyanis nem kapja magához; nem is kell neki; mert máris meg van 'ab ovo'. Aztán, ha akarná sem vonhatná magához; hisz ott áll a *meg* igekötő éppen ő közte és az ige között. Végül nem is kell neki ige előtt állnia” — ugyanis állhat mögötte is, és akkor mind az ige(kötő), mind ő maga „accentusos” lesz, mint saját példájával jelzi (Joannovics 1888, 4): *MEGDicsér MINDENKIT.*

A múlt század végén oly vehemensen tárgyalt szórendi kérdésekre nincs helyünk részletesen kitérni. Arany János (1873) rövid, de tartalmas cikkét is csupán azért említjük, mert egyrészt Kicska egyik elődjét láthatjuk benne, másrészt mert e valódi gyöngyszemet rejtő írásra (melyet pedig igencsak nagynevű szerző jegyzett, kinek mondatai mintául szolgáltak épp a szórendi fejtegetésekben) Brassai csakúgy nem figyelt föl, mint akárki máséra sem.

Mielőtt a már többször említett Kicska Emil felfogását ismertetném, bármennyire is távol esik e dolgozat szorosán vett témájától, egyetlen bekezdés erejéig szeretnék fényt deríteni a „Brassai-rejtélyre”. E széles látókörű és nagy formátumú tudós valóban új eszméket fedezett fel, s mint É. Kiss (1981b; 1983) bizonyítja, a nála jóval nagyobb hírnévre szert tévő Georg von der Gabelentzét megelőzve. Miért, hogy munkája mégis feledésbe merült? A válasz egyik felét már megadtam: úgy látszik (legalábbis a mai olvasónak), hogy igen csekély mértékben „közlekedett” kor- és tudóstársaival. Hiszen még a Gabelentz ideáit a magáéval összevető művében is (melyet *tíz*, illetve *tizenhat* évvel azok megjelenése után publikált; Brassai 1885) szinte sértetlen rója meg Gabelentzét, hogy olyasmiket ír, mint ő. Csak rosszabbul. A válasz másik fele pedig talán abban a Max Plancknak tulajdonított aforizmában keresendő, hogy valamely tudományos nézet

vagy irányzat (Planck esetében a kvantummechanika) sohasem „győzedelmeskedik” az ellenfelek felfogása fölött; egyszerűen az egyik (s reménykünk: a jobbik) teória túléli a többit. Nos, a túlélő a mi esetünkben Simonyi Zsigmond volt. És az ő nyelvtanába a Brassait, Joannovicsot vagy Kicskát érdeklő szórendi problémák már csak erősen felvizezve kerültek bele, márpedig ez a nyelvtan szabta meg a követendő utat egészen a mai magyar nyelv rendszeréig.

Lássuk most már Kicska elképzeléseit (Kicska 1890; 1891; 1892; 1893; 1902). Előre bocsátom, hogy nem kívánom túlbecsülni értékeit, már csak azért sem, mert az első közleményeit követő vastkos tanulmányok lényegében ugyanazt ismételtetik már szinte a csömörig. Alaprendszere azonban máig érvényes.

Mi hát a különbség az (1a) és (1b) mondatok között? A válasz egyszerű: csak azt kell megnézni, hogyan tagadjuk őket:³

- (1)a. *A csikó z a b o t eszik.* (3)a. *A csikó n e m eszik zabot.*
b. *A csikó ZABOT eszik.* b. *A csikó NEM zabot eszik.*
c. *A csikó nem ZABOT eszik.*
(hanem szénát)

Más szóval: a hangsúlykülönbség jelentéskülönbséggel jár együtt. Az (a) mondatok a „mondás” típusában az állítást és tagadást képviselik, a többi az „ellenmondás” esete, melyben (3b) a „merő”, ui. nem áll szemben semmi konkrétal, (3c) az „ellenvető”, ui. konkrét szembenállást követel meg. (1b) vagy az egyik, vagy a másik. Az (1) mondatok állítók, a (3)-ok tagadók. A sor folytatódik:

- (1)c. *A csikó ZABOT nem eszik.* (3)d. *A csikó NEM zabot nem eszik.*
e. *A csikó nem ZABOT nem eszik.*
(hanem szénát nem eszik)

A természettudományon pallérozott elme — sajnálatosan — a rendszere áldozatává válik: (3d) és (3e) között nem látunk jelentéskülönbséget, „nem halljuk a fő növést”. Ez azonban mit sem vesz el a Hangsúly és szórend (ez a cikksorozat címe) összefüggéseinek világosságából. Az „ellenmondó” szerkezetek hangsúlyt követelnek, és tagadószóval vagy anélkül az igéhez csatlakoznak. És ne feledjük: Kicska szerint (1a) és (1b) között *van* hangsúlykülönbség; márpedig éppen e különbség egybemosása az egyik súlyos hiba Brassainál, hiszen nyilvánvaló, hogy ha „ellenmondó, állító” mondattal van dolgunk, pl. (1b) vagy (1c), akkor a „tudandó” csupán az, hogy „zabot (nem mást)”, nem pedig a Brassai értelmében vett egész mondatzöm. A „mondó, állító” mondatban, pl. (1a), persze lehet zöm a *zabot eszik* mindazzal együtt, ami követheti még.

De nem csupán ennyi Kicska érdeme. Ad egy osztályozást is a különféle hangsúlyviszonyokra és szórendekre, mely szintén máig érvényes (Kicska 1891, 385).⁴

Az első csoportban a gyenge hangsúlyú (nem azonos a hangsúlytalannal) ígés kifejezések vannak, amelyeket mai terminussal Ackerman és Komlósy

³ A ritkítás itt a „nagybetűs” hangsúlynál kisebb hangsúlyt jelöl.

⁴ Kicska ötödik csoportját elhagyom, ugyanis itt számomra értelmezhetetlen szerkezetek vannak, pl. *v á g FÁT*, vagyis *h ú s t NEM v á g*.

(1983) nyomán komplex igéknek nevezhetünk, s két tagból: igemódosítóból és igéből állónak tekintünk. Tehát: *fát vág, zabot eszik, lassan jár, hátra marad, elmegy, megfordul, cserben hagy* stb. Ezek első tagjára mindig azonos hangsúly esik a „mondás” körülményei között.

A második csoport a FÁT vág, ami „ellenmondó”, mint már szó volt róla. Harmadik a Fát VÁG, melyben kettős „ellenkezés” van, azt jelenti: „nem fát nem vág”, pl. *húst NEM vág*. Ennél precízebb elemzést mi sem fogunk tudni adni.

Negyedik a *vág fát*, ahol „mondó hangsúly van mind az igén, mind a határozón” s ez a cselekvés folyamatosságát fejezi ki. Az utolsó itt bemutatott csoport a VÁG fát, mely „ellenmondó”, s azzal áll szemben: *NEM vág fát*.

Már a fentebbi kritikaismertetésekben is láthattuk, hogy vannak még olyan kifejezések is, amelyek noha hangsúlyosak, nem „kapják magukhoz” az ige hangsúlyát: a *mindenki* vagy az *is*. Kicska ugyan észreveszi, hogy ezek másképp viselkednek, de nem tud mit kezdeni velük. Úgy véli, hogy a *minden* „ellenmondó”, mivel szemben áll a *nem minden*-nel, s nem érti, miért nem fordítja meg az igekötő—ige sorrendet.

Ez azonban nem érinti Kicska logikai-szemantikai alapú elemzéseinek, szinte „együgyűen” következetes módszerességének tudományos értékét. Ha Brassai elfeledése sajnálatos, akkor Kicskái is az, hiszen reá már a kortárs Joannovics sem hivatkozik vaskos áttekintő tanulmányában (Joannovics 1887; 1888).⁵

2.2. A mai szórend-vita

Az elmúlt néhány évben szinte egyszerre két szórendi felfogás is kikristályosodott. Julia Horvathnak a Kaliforniai Állami Egyetemre benyújtott disszertációja (Horvath 1981) a magyar nyelvet lényegében az angol típusával egyezőnek tartja, csupán annyi különbséggel, hogy az ige előtt kijelöl egy helyet, amit rendszeren az ige legszorosabb bővítménye (igekötő, névelőtlen főnév stb.) tölt ki. Egyébiránt a magyar szokásos szórendje szerinte: S—V—O/C. Annak ellenére, hogy Horvath néhány állításával egyetérttek, így pl. a fókusz szemantikai értelmezésével, munkája empirikusan igen gyengén alátámasztott, jóllehet a szerző teoretikus felkészültségéhez nem fér kétség. Itt persze nincs helyem e több mint 300 lapos mű ismertetésére, ezért véleményemet most csupán két ponton kívánom illusztrálni.

Az egyik az említett alapszórend ügye. Két érvet hoz fel álláspontja mellett, melyek közül az egyszerűbbiket ismertetem (bár az anaforaviszonyon felépített másik gondolatmenetet is hibásnak tartom). Abból az elméletileg helyes felfogásból indul ki, hogy valamely nyelv alapszórendjét, amennyiben a főmondatok, illetve egyszerű mondatok szórendje nem egyértelmű, az alárendelt (beágyazott) mondatokból tudjuk pontosan megállapítani. Ezért hát egyetlen (!) mondatot megvizsgálván és

⁵ Nem minden bűnbánat nélkül hívom fel a figyelmet Kicska Emil érdemeire. Két régebbi munkám frásakor ugyanis nem volt tudomásom róla, s így „sikerkült” néhány ötletét újra feltalálom (Kenesei 1973, 1973—1974).

felsorolván annak szerinte semleges hangsúlyozással többé-kevésbé elfogadhatatlan változatait (l. (4)), a következő konklúziót vonja le:⁶

- (4)a. *Mindenki meglepődött, mikor János megcáfolta a professzor érveit.*
b. *?? Mindenki meglepődött, mikor a professzor érveit megcáfolta János.*
c. *?? Mindenki meglepődött, mikor János a professzor érveit megcáfolta.*
d. *?? Mindenki meglepődött, mikor a professzor érveit János megcáfolta.*

„Az alanyi NP-k és a többi argumentum [= bővítmény] közötti aszimmetria az ige előtti helyzetben [...] természetes módon magyarázható meg, ha feltételezzük, hogy az ige bővítményeivel ellentétben az alanyi NP-k ige előtti pozícióban vannak generálva a bázisban. Más szóval, a magyarról azt kell állítanunk, hogy — hagyományos terminológiával élve — bázisa 'SVO' típusú. E hipotézis értelmében az ige előtti összes *nem* alanyi kifejezésre azt kell feltételeznünk, hogy egy 'topikalizációnak' nevezhető mozgó transzformáció alkalmazásával vezethetők le, szemben az alanyokkal, amelyekre ez a művelet nem alkalmazódik” (Horváth 1981, 17 skk).

Nos az elméleti alapozás makulátlan, de az érv, hogy úgy mondjuk, kissé szegényes empirikus szempontból. Még ha Horvathnak igaza lehet is abban, hogy a semleges hangsúlyozású mondatok szórendje többé-kevésbé rögzített a magyarban, ebből — mint látni fogjuk — sem a jelölt hangsúlyozású mondatok szórendjére, sem pedig az ennek folytán szükségessé vált mozgó transzformációk feltételezésére nem vonhatunk le következtetéseket.

Mármost az S—V—O nyelvek a grammatikaelmélet érvényes követelményei szerint rendelkeznek egy COMP (complementizer, mondatjellemző) csomóponttal mint a mondat „balszélső” elemével, amely pl. az alárendelésekben a kötőszót, vonatkozó névmást, kérdőszót stb. tartalmazza. Az angol mintájára tehát Horvathnak meg kell próbálnia kimutatni, hogy a magyarban mind a vonatkozó névmás, mind a kérdőszó egy azonos mozgó transzformáció hatására a mondat bal szélére kerül. Nem csekély nehézséggel kimutatja, hogy a vonatkozó névmás a COMP-ba kerül. Miért a nehézség, mikor ez természetes is lehetne? Először is, mert azzal érvel, hogy a magyar vonatkozó mellékmondatok azért nem tartalmazzák a *hogy* kötőszót, mert az benne van a mondatban, csak a megfelelő szabály törli. Ez a nézet egyszerűen tarthatatlan, hiszen szemben az angollal, a magyar történetének egyetlen pontján sem lehetett *hogy*-gyal bevezetni vonatkoztatást. Azután kijelenti, hogy a vonatkoztatás COMP-jában az az morféma van, amely a kérdő névmással (pl. *ki*) alkot majd vonatkozó névmást (azaz: *aki*). Ez megint csupán matematikailag elégséges, nyelvészeti érveként nem állja meg a helyét.⁷ De az igazi probléma ez: miért lehet, hogy a kérdőszók és a vonatkozó névmások különböző helyeken bukkannak fel a mondatokban, noha ugyanaz a transzformáció mozgatja őket, és a mintául szolgáló nyelvekben, mint említettük, ugyanoda is kerülnek? Nem azért, írja

⁶ A mondatok semleges hangsúlyozással és értelmezéssel (azaz fókusz nélkül) olvasandók. A kérdőjelek Horvathtól származnak.

⁷ NB. Horvathnak ki kellene mutatnia, hogy a vonatkozó mondat COMP-jába helyezett az magában is bevezethet (bármiféle) alárendelést. Ez persze lehetetlen. De a magyar nyelv „vonatkoztatási típusa” is ellentmond megállapításainak, l. Kenesei (1984a).

Horvath, mert a kérdőszók először a COMP-ba kerülnek, majd onnan kimozdulnak ige előtti helyükre. Hanem azért, mert a mozgató transzformáció *más hová teszi őket*. Ha a COMP-ba mennének, mondja, akkor egy ad hoc szűrőre lenne szükség, ami megkülönbözteti a vonatkozókat a kérdő névmásoktól, ez pedig megengedhetetlen (Horvath 1981, 45). Kérdés persze, hogy az nem megengedhetetlen-e, hogy egy azonos transzformáció (az ún. *wh-movement*) valamely általa megkülönböztethetetlen elemet egyszer ide, másszor oda helyezzen. Erre azonban Horvath sem idevágó fejezetében, sem később nem tér ki.

Horvath a fókuszképzés műveletét a következőképpen írja le. Az S—V—O rend ellenére, mint utaltunk rá, az igei csoport tartalmazhatja az ige egyes alkategorizált bővítményeit, pl. *az asztalra rak, egy csúf békává változtat, nagyon büszke volt* stb. Ha ezek elmozdulnak, és helyüket bármely más mondatrész (argumentum, azaz bővítmény vagy az alany) tölti ki, akkor ennek eredménye fókuszos mondat. Az ún. *pre-V* csomópontot kitöltheti semleges esetként természetesen az igekötő is. Ezt a nézetet mind szemantikai szempontokból, mind pedig fonológiai megfontolásokból (vö. hangsúlyviszonyok) elfogadjuk, de annak Ackerman és Komlósy (1983) által javasolt jelentős módosításával. Itt egyelőre csak azt jegyezzük meg, hogy Horvath a fókusz és a *pre-V* csomópontban egyébként (semleges hangsúllyal) előforduló elemek között komplementer disztribúciót (egymást kizáró előfordulást) tételez föl, s ebben lényegében egyetért É. Kiss felfogásával.⁸

É. Kiss Katalin munkássága nemcsak időben előzi meg Julia Horvathét, de az elemzések pontosságában és grammatikai rendszerének következetességében is felülmúlja azt (É. Kiss 1978a, b; 1981a; 1983). A mondatban három helyzetet jelöl ki a szórend szempontjából relevánsnak: az igtét, az ige előtti egyetlen összetevőt befogadó fókusz és az ezt megelőző több összetevőt is tartalmazható topikot. A mondat alapszörendjében minden mondatrész (az igekötőt is beleértve) az ige mögött foglal helyet és a fókuszképző, illetve a topicalizáció transzformáció, melyek egyetlen mozgató transzformáció változatai, helyezi őket a megfelelő pozícióba. Horvathtal ellentétben É. Kiss szerint a magyar nem kötött szórendű, ún. konfigurációs nyelv, hanem a nyelvek egy másik, nem-konfigurációs típusába tartozik. Ezt a felfogást messzemenően támogatja az e nyelvtípusokat tárgyaló irodalom,⁹ melynek értelmében nem-konfigurációs nyelveknek azok számítanak, ahol a szórend szabad, nagy szerepe van a „nulla anaforának” (törölt koreferens névmásoknak), nincs üres, csupán szintaktikai funkciókra szolgáló, ún. pleonasztikus NP (pl. francia *il*, német *es*, angol *it, there*), és gazdag esetrendszerrel találkozunk. Figyeljük meg, hogy ezek a tulajdonságok eleve tarthatatlanná teszik Horvathnak a magyarról mint kötött, S—V—O szórendű nyelvről vallott nézetét.

É. Kiss elképzelése a magyar szórendi jelenségek elemzéséről sokkal megnyerőbb Horvathénál: a topik, a fókusz (és a később közéjük illesztett *kvantor*) pozíciók szintaktikai és szemantikai indoklása nyilvánvaló. Maga az alapszerkezet azonban az ige az élre kerülése és a többi bővít-

⁸ Ez a megfigyelés Farrell Ackermantól származik.

⁹ Chomsky (1981), Hale (1983) és Jelinek (1982) többek között.

ménynek az ige mögötti felsorakoztatása miatt már több kifogással találkozott.

Am a mondatok levezetése is ébreszthet kétségeket. Láttuk, hogy mind Horvath, mind pedig É. Kiss mozgató szabályokkal magyarázza a felszíni szórend létrejöttét. Az érvényes grammatikaelméleti keretben, amelyet mindketten felhasználnak (Chomsky 1981), az ilyen mozgatások az elem eredeti helyén egy üres helyet („gap”), egy nyomot („trace”) hagynak, amely az illető elemmel össze van indexelve. A nyomoknak a „meglétét” természetesen szintaktikai érvekkel kell alátámasztani. Ez az indoklás viszont az egyszerű mondat tekintetében mindkét elemzésből hiányzik, s így a mozgatás csupán egy kényelmes, bár persze elméletileg lehetséges eszköznek bizonyul az említett leírásokban.

Noha általában a nyomok létezését kell igazolni, és noha nem tudunk a nyomok ellen felhasználható általános érvről, van egy olyan jelenségcsoport, amely a mozgató transzformációk ellen szól a magyarban.

Az ún. keresztvezésről szóló irodalom (Chomsky 1981; Koopman—Sportiche 1982—1983) szerint az (5a) mondat azért helytelen, mert az elmozdított *who* vonatkozó névmással koindexált e_i nyom változóként viselkedik, pontosan úgy, ahogy az *everyone* 'mindenki' kvantor az (5b)-ben, és épp ellenkezőleg, mint a *János* név az (5c)-ben.

- (5)a. *The man [_S *who*_i [_S [_{NP} *the claim* [_S *that he*_i *was a fraud*]]] *infuriated* e_i] *left*.
 b. **The claim that he*_i *was a fraud* *infuriated everyone*_i.
 c. *The claim that he*_i *was a fraud* *infuriated John*_i.

Azaz (5b)-ben az *everyone* változót nem lehet a *he* 'ő' személyes névmásnak megfeleltetni, ezek nem lehetnek koreferensek, csakúgy, mint ahogy a nyom (és végső soron a vonatkozó névmás) sem lehet koreferens az ugyanolyan szintaktikai konfigurációban a személyes névmással (5a)-ban.

Mindez mellékesen abból következik, hogy az angolban a vonatkozó névmás a nyommal jelölt pozícióból van elmozdítva az (5a)-ban jelölt felszíni helyére. Ha a magyarban is volna mozgatás, akkor nyilván ugyanezzel a konstellációval kellene találkozunk. Mivel Horvath expliciten kimondja, É. Kissnek pedig a rendszeréből következően állítania kell, hogy a vonatkozó névmásokat mozgadjuk, az (5a—c)-től eltérő összefüggés e feltételezésüket végzetesen kétségbe vonhatja.

Mármost az (5b)-ben és az (5c)-ben illusztrált jelenség a magyarban is megtalálható:

- (6)a. **Az az állítás, hogy* (δ_i) *szélhámos, felháborított mindenkit*_i.
 b. *Az az állítás, hogy* (δ_i) *szélhámos, felháborította Jánost*_i.

Az (5a)-nak megfelelő magyar mondat azonban teljesen helyes:

- (7) *A férfi*, [_S *akit*_i [_{NP} *az az állítás, [S hogy* (δ_i) *szélhámos,*]]] *felháborított*, e_i] *elment*.

Ha az *akit* vonatkozó névmás valóban az e_i -vel jelölt helyről mozdított volna el, az angollal azonosan nem lehetne koreferens az δ névmással. Mivel pedig a koreferencia megvalósul, az e_i helyén nem lehet változó, sőt nyom sem lehet, tehát a vonatkozó névmás nem (de legalábbis nem onnan) mozog.

Sok szempont szól az igekötő—ige (és tágabban az É. Kiss-féle redukált bővítmény—ige) fordított alapsorrendű kezelése ellen is. Nem világos például, mint azt Ackerman és Komlósy (1983) kimutatta, hogy ha az igekötős igék igekötőjüktől különválva vannak a lexikonban elhelyezve, s azt szintaktikai művelet mozgatja bizonyos esetekben eléjük, akkor hogyan adhatunk számot a képzett igealakokban tapasztalt igekötő—ige egységekről. Nyilván nem tanácsos az ugyanazon lexikai, szintaktikai és szemantikai jellemzéssel rendelkező igét (pl. *meggyőz vki vkit vmiről*) egyszer *győz (meg)*, másszor meg *meggyőz* alakban „címszavazni”. Sőt, az ilyen „komplex igék” maguk is lehetnek szóképzési eljárások forrásai, melyek nem azonosak tőszavakkal, pl. *meggyőződik*, de nem *győződik; van *győzelem*, de nincs *meggyőzelem stb.

De a mondatba helyezett komplex igék hangsúlyjellemezői is azt mutatják, hogy a fókusz pozícióhoz nincs közük a redukált bővítményeknek, vagy — ahogy Ackerman és Komlósy nyomán mi is utalunk rájuk — *i g e m ó d o s í t ó k n a k*. Ezeknek ugyanis, mint már Kicska is bizonyította, kétféle hangsúlyuk lehet: közepes és erős, és csak az utóbbi esetben lehet őket fókuszknak tekinteni. (Azt azonban, hogy ekkor valójában mi is van fókuszolva, később tárgyaljuk.)¹⁰

3. A hangsúly, a jelentés és a szórend összefüggései

3.1. Alapvetés

A szakirodalom újabb vonulatában (É. Kiss 1978a, b; 1981; Horvath 1981; Hunyadi 1981) általában egyazon dolog két oldalának veszik a fókusz csomópontja mögötti fordított *i g e — i g e m ó d o s í t ó* sorrendet és a fókusz jellegzetes erős mondathangsúlyát, két szerző: Hetzron Róbert (1980; 1982) és Varga László (1981; 1982) kivételével. Ők ugyanis a hangsúlyt önálló kutatási területként (is) vizsgálták. Az ő eredményeikre is támaszkodunk, amikor itt abból a „nulla hipotézisből” indulunk ki, hogy feltételezzük: amíg a fordított szórendű komplex ige csupán egyetlen összetevőt jelöl ki fókusz szerepre (és következésképp hangsúlyra), addig „főhangsúlya” egynél több, valamint az ige mögötti konstituensnek is lehet. Más szóval: a fordított sorrendű komplex ige és a hangsúly között nincsen egy-egy megfeleltetés. Lehet: a) több erős hangsúly az ige előtt, egy vagy több erős hangsúly az ige mögött akár b) ige előtti fókusszal, c) akár a nélkül. Lehet továbbá d) több nem kvantorértelmű összetevőn fókuszhangsúly, mely esetre rövidesen visszatérünk.

- (8)a. *JÁNOST is MINDIG MÁRIA verte meg.*
 b. *Tegnap ANDRÁS vett észre MINDEN sajtóhibát.*
 c. *Tegnap ÉSZREvett ANDRÁS is MINDEN sajtóhibát.*
 d. *(Nem PÉTER alszik a PADLÓN,) JÁNOS darálja a KÁVÉT.*

¹⁰ Nem egyértelmű, sőt helyenként alapjában elhibázott az összetett mondatok elemzése É. Kissnél. Itt csak utalni tudok arra, hogy a fókusz- és topikemelés, valamint az összetett mondatbeli tagmondatok mozgatása egy téves prekoncepció: az S⁰ és S⁰ csomópontok „határoló” (b o u n d i n g) szerepén alapul, mint azt egy másik cikkemben kimutattam (Kenesei 1984b).

Szabolcsi Anna (1980; 1981a,b) több dolgozatában is érvelt amellett, hogy legalábbis a magyarban a fókusz tartalma nem a mondat fókuszon kívüli részének előfeltételezésével azonos (többek között Chomsky 1980, és Horvath 1981 felfogásával szemben). Más szóval a (9) mondatban a nagybetűkkel jelzett fókusz funkciója nem az, hogy a mondat esetleges hamis volta esetén fenntartsa a *Valaki látta Pétert* kijelentés igazságát, hanem hogy „kimerítő felsorolást” fejezzen ki.

- (9) *MÁRIA látta Pétert.*

Érvelése a következő szálon fut végig. A (10a—c) mondatokban (10b) igazsága következik (10c)-éből, (10a)-é viszont nem, amiről megfelelően gondoskodna, ha a két fókuszt (10a)-ban, illetve (10c)-ben a „kimerítő felsorolás” mozzanatával jellemeznénk.

- (10)a. *PÉTER aludt a padlón.*
 b. *Aludt Péter a padlón.*
 c. *PÉTER ÉS PÁL aludt a padlón.*

Továbbá a (11a) mondat, amely (10a) tagadása, nem szükségszerűen vonja maga után a (11b) kijelentés igazságát, hiszen Szabolcsi szerint éppúgy lehetne folytatni például (11c)-vel is.

- (11)a. *Nem PÉTER aludt a padlón.*
 b. *Valaki (más) aludt a padlón.*
 c. *A HÁZIGAZDA költözött szállodába.*

Ezek után megadja a fókuszos mondat (10a) jelentését, amely általánosítva minden fókuszjelentésre alkalmazható:

- (12) Minden *x*-re, *x* aludt a padlón akkor és csak akkor, ha *x* Péter.

A fókusz „kimerítő felsorolásként” való jellemzésével nem értek egyet, és ezt a következőkkel indokolom. Szabolcsi szerint (11a) megengedi, hogy mind (11b), mind (11c) igaz legyen. Itt azonban nem figyelt fel egy jelentős különbségre. Ha ugyanis az általa megadott hangsúlymintával ejtjük (11a)-t, annak folytatása csakis (11b) lehet. (11c)-hez más előzmény tartozik: az, amit (8d) alatt adtunk meg a zárójelben, vagyis olyan mondat, amelyben a topikon és az ige kívül minden más összetevő főhangsúlyt kap. Ha pedig két mondat mind formájában, mind jelentésében eltér egymástól, akkor nincs más hátra, mint különböző mondatoknak tartani őket. Tehát az alább megismételt (11a) és (14) zárójelben megadott lehetséges, de nem felcserélhető folytatásuk szerint különbözik egymástól:

- (13) *Nem PÉTER aludt a padlón (hanem PÁL).*
 (14) *Nem PÉTER aludt a PADLÓN (hanem JÁNOS darálta a KÁVÉT).*

Akkor mi lehet a fókusz sajátos jelentése? Véleményem szerint, amely mint fentebb is utaltam rá, fő vonalaiban azonos Chomsky (1980) és Horvath (1981) álláspontjával, megegyezik a Bertrand Russelltől származó, iota operátorral képzett *azonosító állítással*. Eszerint (10a) jelentését (15), (11a)-ét (16) fejezi ki:

- (15) *Az az x, amely x alszik a padlón, azonos Péterrel.*
 (16) *Az az x, amely x alszik a padlón, nem azonos Péterrel.*

A fókuszhoz azonban van még egy további jellemző jelentésmozzanata. Az azonosító állítás „jobb oldalán” szereplő konstanst ugyanis egy meghatározott körből, a társalgási univerzumból választjuk, tehát amikor ebből egy elemet kiemelünk, akkor egyidejűleg az összes többi tagadjuk és megfordítva: amikor egyik elemet tagadjuk az azonosító állításban, az összes többi vagylagosan megengedjük szerepelni benne.

A fókusz jelentése tehát azonosítás és kizárás vagy más szóval azonosításon keresztüli kirekesztés.

Az iota operátor russelli felfogásából az a számunkra kedvező következmény is származik, hogy a vele képzett állításoknak egzisztenciális pre-szuppozíciójuk van, vagyis mind (10a), mind (11a) előfeltételezik a *Valaki alszik a padlón* mondat igazságát. Ez, mivel a Szabolcsi-féle többértelműséget ki tudtuk zárni, megfelel a nyelvi intuíciónak is.

Természetesen, mivel az iota operátor éppolyan logikai kifejezés, mint az univerzális vagy az egzisztenciális kvantor, ugyanúgy szerepelhet a logikai formulákban is. (15–16)-t tehát képletben így lehet megadni:

- (17)a. $(Ix^r(Fx^r)) = a, x^r \in \{R\}$
 b. $(Ix^r(Fx^r)) \neq a, x^r \in \{R\},$

— ahol I az iota operátor, x^r az R halmazon, vagyis a releváns társalgási univerzumon értelmezett individuális változó, a konstans, és az előfeltételezett állítás $\exists x^r(Fx^r)$. (A továbbiakban a képletekben a társalgási univerzumra nem hivatkozunk.)

Szabolcsi Anna fedezte fel azt a hangsúly- (vagy intonációs) jegyet, amely bizonyos logikai vagy más lexikai kifejezésekhez járulva a főhangsúlyos tag előtti helyzetükben azok hatókörét csökkenti, illetve kontrasztba helyezi őket valamivel. Arra támaszkodva, hogy a fókusz előtt az idő tájt csakis topik lehetett, az ilyen hangsúlyú és jelentésű összetevőket Szabolcsi „kontrasztív topiknak” nevezte (Szabolcsi 1980; 1981a, b). Mivel azonban egyrészt terminológiánkat egységesen kívánjuk kezelni, másrészt rövidesen kimutatjuk, hogy e kifejezéseknek sokkal több közük van a fókuszhoz, mint a topikhoz, ezért a kontrasztív topik helyett a **k o n t r a f ó k u s z** megjelölést fogjuk használni itt és a továbbiakban.¹¹

Az első példacsoportban, amit Szabolcsitól idézünk (1981a, 530 skk), a *minden* hatókörcsökkenését eredményezi a kontrafókusz hangsúly. (A jelentéseket a fentebb vázolt módon adjuk meg.)

- (18)a. *MINDENKI MÁRIÁT szereti.*
 a'. minden x $((Iy$ (szeret $x, y)) = Mária)$
 b. *mindenki_{KF} MÁRIÁT szereti.*
 b'. $(Iy$ (minden x (szeret $x, y)) = Mária)$
 c. *MÁRIÁT szereti* $\left\{ \begin{array}{l} MINDENKI \\ mindenki \end{array} \right\}$.
 c'. $(Iy$ (minden x (szeret $x, y)) = Mária)$

¹¹ A szót Varga László (1982) „antifókusz” terminusának mintájára alkottuk, és egyrészt a benne valóban meglévő kontrasztot, másrészt a fókuszhoz képest elfoglalt helyzetét, illetve azzal rokon jelentését kívántuk jelölni vele.

A topikot Brassával (l. 2.1.) és É. Kiss-sel összhangban úgy értelmezzük, mint amelyet „erős hangsúlyok nélküli, viszonylag egyenletes, közepes hangmagasságú dallam [jellemez]” (É. Kiss 1983, 24). A kontrafókusz emelkedő dallamával és a topikénál viszonylag nagyobb hangsúlyával mindenképpen ellentmond e jellemzésnek.

Eszerint (18a) ezt jelenti: 'Mindenki olyan, hogy Mária az, akit szeret', míg (18b–c) ezt: 'Mária az, akit mindenki szeret'.

Ez a jelenség még világosabb a példamondatok tagadásában, folytatja Szabolcsi. A *mindenki* nem lehet nagyobb hatókörű a tagadásnál, ezért ha erős, vagyis fókuszhangsúlya van a tagadószó előtt, a mondat rossz. Kontrafókusz hangsúllyal persze elfogadható, hiszen akkor a hatóköre is kisebb.

(19)a. **MINDENKI nem MÁRIÁT szereti.*

- a'. minden x (nem $(Iy$ (szeret $x, y)) = Mária)$
 b. *Mindenki_{KF} nem MÁRIÁT szereti.*
 c. *Nem MÁRIÁT szereti* $\left\{ \begin{array}{l} MINDENKI \\ mindenki \end{array} \right\}$
 b'/c'. nem $(Iy$ (minden (szeret $x, y)) = Mária)$

Szóban kifejtve: 'Mindenki olyan, hogy nem Mária az, akit szeret', illetve: 'Nem Mária az, akit mindenki szeret'.

A kontrafókusz-jelenség másik esetét a logikai kifejezést lexikálisan nem tartalmazó szerkezetekben fedezhetjük fel. (Ezekről is Szabolcsi tett első ízben említést.) Az alábbi példákban a lehetséges kontraszt-mondatokat zárójelben adjuk meg:

- (20)a. *A padlón_{KF} PÉTER aludt* (de a hintaszékben valaki más).
 b. *Olvasni_{KF} TUDOK* (de írni nem).

Hivatkozott munkáiban Szabolcsi e mondatok szemantikai elemzését csak részben végzi el. Az egyik lehetséges elképzelés szerint (Szabolcsi 1980) a kontrafókuszos mondatok itt annyival mondanak többet azok hangsúlytalan topikos változatánál, hogy megengedik, sőt sugallják ellentétük *l e h e t ő s é g é t*. Tehát (20a–b) zárójelen kívüli részéhez, illetve azok szemantikai jellemzéséhez a következők csatolandók:

- (21)a. *A padlón_{KF} PÉTER aludt* — és lehet, hogy valahol (máshol) valaki más.
 b. *Olvasni_{KF} TUDOK* — és lehet, hogy valami(más)t nem tudok csinálni.

Ez a fajta lexikális kontrafókusz azonban többet jelent ennél. Ha ugyanis csupán a kontraszt *l e h e t ő s é g é t* engedné meg (vagy sugallná), akkor a lehetőség logikai szabályai szerint meg kell engednie annak ellentétét is, vagyis hogy 'sehol máshol senki más nem aludt', illetve 'minden mást tudok csinálni'. Ezek a feltételezett implikációk azonban nem férnek össze a példamondatokkal:

- (22)a. **A padlón_{KF} PÉTER aludt, de* (lehet, hogy) *sehol máshol nem aludt senki/valaki más.*
 b. **Olvasni_{KF} TUDOK,* $\left\{ \begin{array}{l} \text{és} \\ \text{de} \end{array} \right\}$ (lehet, hogy) *minden mást is tudok csinálni.*

Amivel az „ellenjelentések” összeférnek, az nem más, mint a példamondatok kontrafókusz nélküli alakja, amikor is a *padlón* és az *olvasni* összetevők a hangsúlytalan topik részei.¹²

¹² Figyeljük meg, hogy az egyértelmű topikoknak valójában nincs logikai jelentésük vagy funkciójuk; egyszerűen névként működnek a mondatokban, azok logikai formájában konstanssal fordíthatók.

Mi tehát a kontrafókuszt jelentése? Lényegében az, hogy a mondat kontrafókuszt nélküli olvasatához hozzáteszi, hogy 'Van olyan valami (a társalgási univerzumban), ami más, mint a KF-összetevő és aminek denotátumára nem igaz az állítás többi része'. Egyszerűsített képletben:

(23) $F(a)$ és (valamely x -re ($x \neq a$)) nem ($F(x)$).

Azaz (21a–b)-t átalakítva:

(24)a. $((Ix(\text{aludt } x, \text{padló})) = \text{Péter})$ és (valamely y ($y \neq \text{padló}$)) nem $((Ix(\text{aludt } x, y)) = \text{Péter})$

b. (tud ($én, olvasni$)) és (valamely x ($x \neq \text{olvasni}$)) nem (tud ($én, x$))

Magyarán: 'Péter az, aki aludt a padlón, és van valami, ami nem a padló, ahol nem az a személy aludt, aki Péterrel azonos', illetve 'Tudok olvasni, de van valami, ami nem azonos az olvasással, amit nem tudok csinálni.'

Látjuk már, hogy a kontrafókusznak semmi köze a topikhoz, így a kontrasztív topik elnevezés nem alkalmas rá. Annál több köze van viszont a fókuszhoz, hiszen egyrészt csak olyan kifejezések lehetnek kontrafókuszosok, amelyek felvehetnek fókuszhangsúlyt is, másrészt a kontrafókuszt megjelenéséhez mindig szükséges, hogy legyen legalább egy fókuszhangsúlyú összetevő a mondatban. Most már csak azt kell tisztázni, hogy ha a kvantorok esetében a kontrafókuszt hatókörcsökkentő érvényű, akkor mi a szerepe a lexiális (nem logikai kifejezést hordozó) fókuszos esetében.

Először is azt vizsgáljuk, miért szükséges, hogy a kontrafókuszt fókuszhangsúly kísérelje. A következő semleges (azaz fókuszt és kontrafókuszt nélküli) hangsúlyozású mondat egyenértékű egy logikai értelemben $F(a)$ formulával ábrázolható kijelentéssel.

(25) Péter alszik.

Mint minden $F(a)$ formájú mondat, (25) is minden állítást megenged, amely saját magával nem ellentétes. Ha az ígére fókuszhangsúly esik, már megváltozik a helyzet.

(26) Péter ALSZIK.

Az ígére eső fókuszt, mint azt Kálmán és társai (1988) kimutatták, kétféle jelentésmozzanattal járhat együtt, amelyek (26)-ban, lévén az ige egyszerű és nem sorrendi változatokat is megengedhető komplex ige, „egybecsúsznak”: nyomatékos ('igenis alszik'; 'nem nem-alszik') és ellentétező ('nem kanasztázik' stb.). Ezek egyébként megfelelnek Kicska Emil „merő” és „ellentető” distinkciójának. Megfeleltethetők továbbá a fókuszt logikai-szemantikai tartalmára adott (17a) képletnek is, annyi változtatással, hogy itt nem individuumváltozó szerepel, hanem predikátumváltozó:

(27)a. $(IX(Xa)) = A$.

b. 'Az az X (cselekvés stb.), amit a csinál, azonos az alvással.'

Természetesen a kirekesztés itt is működik adott társalgási univerzumot feltételezve.

Ha a (26) mondat válasz a *Ki alszik?* kérdésre, akkor sem nyelvi intuíciónk, sem az itt adott leírás szerint nem zárja ki akár a *Mindenki (más) alszik*, akár a *Senki (más) nem alszik* mondatok igazságát, vagyis e lehetőségek fennállását.

A fókuszos (28a) mondat viszont érdekes kapcsolatban áll a kontrafókuszt is tartalmazó (28b)-vel.

(28)a. PÉTER alszik.

b. Péter_{KF} ALSZIK.

A (17a) formula egyenértékű a (29)-sel:

(29) $F(a)$ és (minden x -re ($x \neq a$)) nem ($F(x)$) [$\equiv (Ix(F(x)) = a)$]

Vagyis: 'Péter alszik és mindenki, aki nem Péter, nem alszik' — érthetőbben: 'Péter alszik, és senki nem alszik, aki nem azonos Péterrel.' Mármost a kontrafókuszos (28b) a fókuszos (28a) jelentésének mintegy „gyengébb” változatát fejezi ki:

(30) $F(a)$ és (valamely x -re ($x \neq a$)) nem ($F(x)$).

Magyarán: 'Péter alszik és valaki más nem alszik.'

Mivel a természetes nyelvben, szemben a logikával, a *minden*-nel képzett mondatok igazsága maga után vonja, logikai szükségszerűséggel implikálja a *valaki/mi*-vel képzett mondatok igazságát, de fordítva nem, látjuk, hogy a kontrafókuszos lexikális kifejezés a fókuszos változat „csökkentett erejű” esetét valósítja meg. Amíg tehát a *minden* típusú kvantorokon a kontrafókuszt hatókörcsökkentést hoz létre, addig a logikai funkciót lexikálisan nem hordozó egyéb kifejezéseket más módon „fokozza le”, lévén a hatókör-csökkentés itt járhatatlan út.

Miért nem lehet a fókuszt hatókörét így csökkenteni? Valószínűleg azért, mert a fókuszt szintaktikai helyzethez (és hangsúlyhoz) van kötve és, noha mint látni fogjuk, a fókusznak lehet kisebb a hatóköre pl. egy kvantornál, az iota operátoros jelentése csakis abban a helyzetben rendelhető hozzá. Vagyis a fókuszt mint logikai funkciót hatóköre csökkenthető, de nem úgy, hogy „elmozgatjuk” eredeti pozíciójából. Éppen a fókuszt mondatbeli állandó helyzete magyarázza meg többek között a magyar szórend sajátosságait, mint azt a későbbiek során igyekszünk kimutatni.

3.2. A grammatika körvonalai

Először is foglaljuk össze a grammatika számára releváns tanulságokat az eddig mondottak alapján. A magyar nem-konfigurációs nyelv, az egyszerű mondatokban nem találunk „üres helyeket”, tehát mozgató szabályokat sem tételezhetünk fel bennük. Ebből az következik, hogy egy ún. „kategorálisan semleges” bázis-szabály generálja a magyar mondatokat. Ez a szabály, amelyet (31)-ben adunk meg, tetszőlegesen kevert szórendet állít elő a mondat fő összetevőiből. (L. a 9. jegyzetben hivatkozott irodalmat.)

(31) $S \rightarrow X^{n*}$

— ahol X az N, V, Adj vagy P (azaz ige, főnév, melléknév, határozó(rag)) lexikális kategóriák n vonalas kiterjesztései, azaz maximális szintagmái (maximális főkategóriák),¹³ a csillag pedig tetszőleges számú ilyen kategória generálását jelenti.

¹³ Az ún. X-vonal konvenciót Chomsky (1970) vezette be, és Jackendoff (1977) dolgozta ki.

A maximális főkategóriák között lehetnek olyanok, amelyekben a lexikális behelyettesítő szabályok eredményeképpen logikai funkciót hordozó szavak is megjelennek (pl. *minden, valaki, senki*). Ezekhez kétféle hangsúlyt lehet hozzárendelni: főhangsúlyt vagy kontrafókuszt hangsúlyt, és — lévén e szabályok tetszőlegesek — maradhatnak szintaktikailag hangsúlytalanok is. A *valaki*-féle elemek csak az utóbbi két esetben, a *minden*-félék csak az előbbi kettőben, a *senki*-félék kizárólag az első esetben elfogadhatók.¹⁴

Vannak továbbá olyan összetevők a mondatban, amelyek a lexikonból nem hoznak logikai funkciót magukkal. Ezekhez bizonyos körülmények között a szintaxis és a szemantika rendel hozzá logikai funkciót a fókusz-képzés és a kontrafókusz-képzés műveletei során, amelyek szintén függenek a fenti hangsúly-hozzárendelési eljárástól.

Az igék lehetnek egyszerűek (pl. *szeret, sétál, kanasztázik*) vagy komplexek. Ez utóbbiak egy Igemódosítóból (*VM*: „verbal modifier”) és egy igéből (*V*⁰) állnak. Az igemódosító lehet igekötő (pl. *meg-szeret*), névelőtlen főnév (pl. *fát vág*) vagy határozó (pl. *moziba megy*), módhatározó (pl. *jól bányik*) stb., illetve ezeknek a létigével való együttes előfordulásuk is komplex igét alkothat (pl. *meg-van, katona volt, otthon van, jól van*).

Az igék e feltételezés értelmében egy (32) típusú szabállyal vezetődnek be:

$$(32) \quad V' \rightarrow (VM) V^0,$$

— ahol *VM* bármely *X*ⁱ kategória lehet (és *i* az *X*-vonal konvenció szerint a (31)-ben lévő *n* és 0 között bármely egész szám), és persze el is maradhat, ha *V*⁰-t egyszerű ige tölti ki. Azt a szabályszerűséget, hogy a *VM* hátra kerül, ha a) előtte bárhol tagadás vagy b) előtte közvetlenül fókusz, csak + fókusz vagy kérdőszó van, informálisan az alábbi módon fogalmazhatjuk meg:

$$(33) \quad \begin{array}{cccc} X & - & VM & - & V^0 & - & X & \rightarrow & 1 & 3 & 4 & 2/ \\ 1 & & 2 & & 3 & & 4 & & & & & \end{array} \left\{ \begin{array}{l} \text{Neg. (X)} \\ \text{Fókusz} \\ \text{csak X} \\ \text{Q} \end{array} \right\} -$$

— ahol *X* egy vagy több, esetleg $\emptyset$ összetevő.

¹⁴ Lexikális jellemzések szerint három hangsúlyosztályt különítettünk el: 1. A kötelező hangsúllyal rendelkező elemek, pl. *minden, senki, kérdőszó* stb., továbbá minden lexikai címszó, kivéve a 2. és 3. alattiakat. Az előbbieket logikai kifejezések, ezért topikba nem kerülhetnek, és gyenge hangsúlyra csak meghatározott körülmények között tehetnek szert. Az utóbbiak, vagyis az egyéb lexikai címszók bármilyen hangsúly-átalakítás alá eshetnek.

2. Nem kötelező hangsúlyú elemek, pl. a személyes névmások, beleértve az *az, ez* mutató névmásokat is teljes „családjukkal” együtt (*akkor, aztán* stb.), továbbá a *V*⁰ (1. alább). E csoport tagjai csak akkor lehetnek hangsúlyosak, ha külön szintaktikai szabály rendel hozzájuk, különben hangsúlytalanok.

3. Hangsúlytalanok, pl. *valaki* stb., a vonatkozó névmások (*aki, amikor* stb.), kötőszavak stb. Fókuszhangsúlyt sose kaphatnak, de az arra jogosult logikai kifejezések (a *valaki* és társai) egyfajta „parazita” kontrafókusz felvehetnek.

A hangsúlyosztályok — Kálmán László (1983) egy megfigyelését felhasználva — azt a kommunikatív megkülönböztetést tükrözik, hogy hangsúlyos csak olyan elem lehet, ami az „ismert — új” distinkciójában új információt jelölhet a mondatban. Láthatjuk, hogy a 3. csoport erre egyáltalán nem képes: abban, hogy *Valaki ELlopta a könyvemet*, az egzisztenciális kvantort kifejtő *valaki* nem hordozhat új információt.

Az eredetileg is kevert szórendű mondat szerkezetek a logikai funkció (iota operátor) és/vagy a szintaktikai hangsúlyok hozzárendelése után a (33) szabálytól átalakítatván a szemantikai értelmezésre alkalmasakká válnak. Mivel a logikai funkciót hordozó kifejezések a topik és a *V*⁰ között sorakoznak fel, és mind az, hogy hordoznak-e logikai funkciót, mind pedig az, hogy ha igen, milyet, egyértelműen eldönthető, itt állapítható meg, hogy mi a mondat topikja, valamint hogy mi a mondat logikai formája (LF), jól formált-e vagy sem és így tovább.

A jólformáltság egyik kritériuma a logikai funkciót hordozó elemek ige előtti sorrendje. E sorrend sematikusan az alábbi módon ábrázolható (de persze nem így előállítandó).

$$(34) \quad \langle \text{valaki} \rangle \left\{ \begin{array}{l} \text{minden} \\ \text{lex} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \langle \text{LEX} \\ \langle \text{SENKI} \rangle \\ \langle \text{EGYETLEN} \rangle \end{array} \right\} \text{is (nem) } \langle \text{MINDENKI} \rangle \text{ (csak) LEX } \left\{ \begin{array}{l} \text{(nem) } V' \\ \langle \text{KI?} \rangle \end{array} \right\}$$

— ahol az elemek a nekik megfelelő osztályokat képviselik (pl. *senki: semmi, sehány, soha, sehol* stb.), a félkövré szedés a kontrafókusz, a nagybetűs forma a főhangsúlyt jelöli, választhatóságot csak a középső kapcsos zárójelben találunk, a csúcsos zárójel pedig a közéjük fogott elemek többszörös előfordulhatóságát jelzik. A *lex* a logikai funkciót lexikálisan nem hordozó kifejezéseket, az *egyetlen* az *egyetlen egy lex*-et rövidíti. A felszínen megjelenő *sem* alak mindig az egymás melletti *is nem* összevonásának eredménye, de a *senki* típusa mellett nem kötelező megjelennie (a vele egyenértékű *egyetlen egy* mögött viszont igen). A (34) séma természetesen csak egyféle „sorvezető”, pusztán a sorrendiség, az előfordulás szintjén mutatja be a tárgyalandó összefüggéseket, de a későbbiek során hasznos lesz időnként visszautalni rá.

A következőkben először az itt felvázolt szintaxis kulcskérdését, az igék viselkedését vesszük szemügyre, utána a mondatok logikai formáját, illetve az ezeket meghatározó szempontokat, elveket fogjuk taglalni, végül egy fonológiai érdekességet mutatunk be a fókuszjelenségekkel kapcsolatban.

3.3. Az ige szintaxisa

Az igék egy jelentős részéről Ackerman és Komlósy (1983) lexikális érvekkel kimutatta, hogy célszerű őket egy igemódosító + ige szerkezetként kezelni. De nemcsak olyan megfontolások szólnak e feltételezés mellett, amelyek a szóképzésre vagy a lexikális behelyettesítés folyamatára támaszkodnak. Vannak szintaktikai érvek is, amelyek ugyanebbe az irányba mutatnak.

Először is a komplex ige összetevői együtt maradnak a főnévi igeneves kifejezésekben (mondatokban?) akkor is, ha az igehez tartozó többi bővítő szabaddon „mozoghat” akárhová a mondatban.

- (35) a. *Illik a vendéggel [V⁰[VM kezeti] [V⁰fogni]] a reptéren indulás előtt.*
 b. *Indulás előtt a vendéggel a reptéren illik kezeti fogni.*
 c. *Kezet fogni illik a vendéggel indulás előtt a reptéren.*
 d. **A vendéggel kezeti a reptéren fogni illik indulás előtt.*
 e. **A vendéggel a reptéren illik fogni kezeti indulás előtt.*

Másodszor, az anafora szempontjából is úgy viselkednek, mint más módosító funkciójú elemek, pl. mint a főnév jelzője.

- (36)a. *János KOCKÁS inget vett föl, Péter pedig TARKÁT.*
 b. *A rendőr HÁROM embert igazoltatott, a civil ruhás csak KETTŐT.*
 (37)a. *János BUTÁNAK tartotta Károlyt, Péter viszont TISZTESSÉGESNEK.*
 b. *Kovács előbb KATONA volt, azután RENDŐR.*

Figyeljünk fel rá, hogy az ilyen módosító—módosított típusú szerkezetekben nem is lehet a módosított tagon fókuszhangsúly, és kontrasztban sem szerepelhet, noha erre a mondatok „szándékolt” jelentése módot ad:

- (38) **János kockás INGET vett föl, Péter pedig KABÁTOT.*
 (39) **János butának TARTOTTA Károlyt, Péter viszont MONDTA is.*

Más szóval, az analógia arra mutat, hogy a VM az igével egyetlen szintaktikai szerkezetet alkot.

Harmadszor, a névszói állítmányú mondatokban igen nagy nehézségbe ütköznenek a névszó egyeztetése miatt, ha külön-külön összetevőnek tekintenénk az itt szereplő névszót és a létigét. Hiszen tudjuk, a magyarban csak az alany és az ige között van egyeztetés. Ha viszont a *katona* vagy az *okos* nem része az ige szintaktikai kategóriájának, akkor hogyan jöhetnek létre *A fiúk katonák voltak és A fiú katona volt* mondatok?

Végül a VM és az ige konstrukcionális összetartozását a szerkezet hangsúlyviszonyai is támogatják. A módosító—módosított típusú kifejezések ugyanis kétféleképpen lehetnek jelentésük szerint: appozitívek vagy restriktívek. Az appozitív módosítás esetében a mondatban kifejtett állítás a módosított tag minden elemére vonatkozik, míg a restriktív esetben csak azokra, amelyek rendelkeznek a módosító által megnevezett tulajdonsággal. Az előbbi típusban mindkét tagra egyforma hangsúly esik, az utóbbiban csak a módosító hangsúlyos, vagy annak jóval nagyobb hangsúlya van a módosítottnál. (A releváns hangsúlyt ' jellel jelöljük.)

- (40)a. *A 'szerencsés 'görögök Krétán üdülhetnek.*
 b. *A 'szerencsés görögök Krétán üdülhetnek.*

Vagyis (40a) szerint minden görög szerencsés, hogy Krétán üdülhet, míg (40b) ezzel szemben azt mondja, hogy a görögök közül vannak *olyan szerencsés emberek, akik Krétán üdülhetnek.*

Mármint a komplex ige hangsúlyviszonyai, vagyis hogy a VM hangsúlyos és az ige hangsúlytalan, arra mutatnak, hogy itt kivétel nélkül restriktív módosítás történik. Ez pedig egybevág az ige jelentésével is; ha ugyanis appozitívként értelmeznénk pl. a *könyvet olvas* szerkezetet, akkor azt kellene mondanunk, hogy az *olvas* jelentésébe eleve beleértjük azt, hogy könyvre irányul (éppúgy, ahogy (40a)-ban a görögök mind szerencsések).

De említhettük volna még a komplex ige jelentéskülönbségét is normál (semleges), illetve főhangsúlyos esetben, hiszen már Kicska is bizonyította eltérésük jellegét, l. (1), (3). Itt csak arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a fókuszképzést mozgatható köté elképzelések ezt a hangsúly- és jelentéskülönbséget nem tudják kimutatni vagy levezetni, míg az előbb a 3.2. pontban vázolt grammatikában a (funkció- és) hangsúly-hozzárendelés a komplex igeből ugyanolyan fókusz képezhet, mint a mondat bármely más, megfelelő pozícióban lévő összetevőjéből.

Ez a gondolat át is vezet következő témánkhoz: végül is miért kötelező a VM-nek elmozdulnia (ha nem az ige a fókusz)?

Elsőként azt nézzük meg, vajon mindig el kell-e mozdulnia a VM-nek. Az alábbi példák kiderül, hogy ha nem végesalakok mellett áll a fókuszfunkciót hordozó kifejezés, a VM-nek nem kötelező otthagyni az igét.

- (41)a. *Nem szeretem a csak a kisebbeket butának tartó gyerekeket.*
 b. *Kár volt csak a hibáiról tudomást venni.*
 c. *Nem tudok mit felolvasni a konferencián.*
 d. *Van kire áldomást innunk?*

Ezzel szemben a végesalakokat tartalmazó mondatokban a VM hátracsúztatása kötelező:

- (42)a. *Csak a KISEBBEKET tartja butának.*
 b. *Csak a HIBÁIRÓL vesz tudomást.*
 c. *MIT olvasol fel a konferencián?*
 d. *KIRE igyunk áldomást?*

Nyilvánvaló, hogy a *csak*-kal vagy a kérdőszóval képzett fókuszos kifejezések (41)-ben a beágyazott igeneves szerkezethez tartoznak, hiszen a végesalakos mondatokban ezek nem állhatnak az ige mögött:

- (43)a. **János butának tartja csak a kisebbeket.*
 b. **Tegnap felolvastad melyik költeményedet?*

Amivel pedig a végesalakot tartalmazó mondat több, mint az infinitívusos vagy participiális mondat vagy szerkezet, az az *inflexió* kategóriája, amely az idő („Tense”) és az egyeztetés („Agreement”) kategóriáit tartalmazza. Ezek közül az infinitívusos kifejezésekben sokszor megtaláljuk az egyeztetést (pl. *Sikerült a fiúnak elmenni e és Sikerült a fiúnak elmenniük*), de az idő csakis a teljes végesalakos mondatban jelenhet meg.¹⁵

Érdekes arra is kitérnünk, hogy a nem végesalakos szerkezetekben lexikális fókusz nem tudunk képezni, vagyis az alábbi mondatok nem elfogadhatók:

- (44)a. **Nem szeretem a KISEBBEKET butának tartó gyerekeket.*
 b. **Nem szeretem a butának a KISEBBEKET tartó gyerekeket.*
 c. **Nem szeretem a KISEBBEKET tartó butának gyerekeket.*
 (45)a. **Kár volt JÁNOSRÓL tudomást venni.*
 b. **Kár volt tudomást JÁNOSRÓL venni.*
 c. **Kár volt JÁNOSRÓL venni tudomást.*

Feltételezhetjük tehát, hogy mind a lexikális fókusz képzésének speciális esete, mind az igemódosító elmozdításának általános követelménye az INFL kategóriájához, illetve annak idő alkategóriájához kötődik. A VM azért kell elmozduljon V⁰ előtti helyzetéből, mert a fókusz (akár lexikális, akár *csak*-kal vagy kérdőszóval képzett) az INFL/idő közvetlen szomszédságában kell állnia. Csakhogy az INFL nem önálló, szabad mor-

¹⁵ Szabolcsi (1983b) a birtokos szerkezetekben („*az én könyv e m*”), s őt követve Marác (1984) a névutós konstrukciókban is („*én mögötte m*”) INFL-et tételez föl.

féma, mindig az ige, a V⁰-on jelölődik, ahhoz csatolódik. Más szóval az, hogy a lexikális fókusz (vagy a kérdőszó, tagadószó) az ige előtt áll, pusztán a látszat; tulajdonképpen az INFL-beli idő kategóriája előtt kell lennie a végesalakos mondatban, csak hogy az INFL itt az igével, azaz a V⁰-val alkot egységet, ezért valójában a V⁰ + INFL előtti pozíció az INFL-lel szomszédos helyzet.

Vannak azonban olyan mondatok is a magyarban, amelyek felszíni formájukban nem tartalmaznak igt. Ezek egyrészt további érveket adnak a fókusz és az INFL összefüggésére, másrészt újabb adalékot szolgáltatnak a V' kategória, vagyis a VM—V⁰ szerkezet érvényességéhez. A névszói állítmányt tartalmazó fókuszos mondatokban az alábbi rendszeres változatokat tapasztaljuk:

- (46)a. *JÚLIA volt büszke a bizonyítványára.*
 b. *JÚLIA büszke a bizonyítványára.*
 c. *Júlia büszke volt a bizonyítványára.*

A (46c)-ben bemutatott V'-beli alapszórendhez képest (46a)-ban a fókusz a V⁰, (46b)-ben viszont a VM követi. Ha az INFL a mondat szerkezetében a V'-t követi, akkor, mint (47)-ben láthatjuk, ha a V⁰ nem üres (vagy nem törlődik), akkor a V⁰-ra települ. Ha viszont a V⁰ üres (vagy törlődik), mint a jelen idejű, 3. személyű létige, akkor az INFL a VM-re ugrik át.

(47) X_[V'VM V⁰] INFL

A VM azonban csakis akkor veheti föl az INFL-et, ha valóban egy szerkezetet alkot az igével, hiszen az INFL a mondat más összetevőjéhez sem teoretikusan, sem a példák tanúsága szerint nem csatlakoztatható. A *büszke* VM-et topikként tartalmazó alábbi példák közül az üres létigés (48a) nem jó, noha a kifejtett létigés (48b) tökéletes -- a *Júlia* NP ugyanis nem veheti fel az INFL-et.

- (48)a. **Büszke JÚLIA a bizonyítványára.*
 b. *Büszke JÚLIA volt a bizonyítványára.*

Elemzésünk szerint (48a)-ban az INFL-et a *büszke* VM „elvitte magával”, a *Júlia* NP nem lehet fókusz; ez megsértene a fókusz INFL előtti helyzetének általános szabályát.

Az következne ebből, hogy a (48b), és általában egy VM-topikot tartalmazó mondat jelentését jelen időben nem lehet kifejezni? Természetesen nem így áll a dolog, csak hogy erre egy másik szerkezet szolgál, amelyet több változatban is felfedezhetünk. Először is mind (48a)-t, mind pedig (48b)-t lehet egyféle „VM-ismétlő” szerkezetben mondani:

- (49)a. *Büszkének JÚLIA büszke a bizonyítványára.*
 b. *Büszkének JÚLIA volt büszke a bizonyítványára.*

Másodszor a (48b)-féle megszakított VM—V⁰ szerkezetűt megtalálhatjuk más komplex igenél is:

- (50)a. *Butának MARI nézte Pétert.*
 b. *Jól ANDOR bánt a gyerekekkel.*

Harmadszor az igekötős ige általában és az egyszerű ige kivétel nélkül az „ismétlő” szerkezetfajtaiban fordulhatnak elő (ha a fenti mondatokéval

azonos jellegű tartalmat kell a mondatnak kifejeznie; erről a tartalomról rögtön szó lesz). Ez érthető is, hiszen az igekötős ige szoros lexikai egységet képeznek (szemben az egyéb komplex igékkel, amelyek VM-je nyitott osztályból választható), az egyszerű ige pedig egyszerre nem lehet két helyen: a fókusz előtt és után.

- (51)a. *Agyonüttn JÁNOS ütötte agyon a sógort.*
 b. *Szurkálni viszont MIHÁLY szurkálta.*

A (48—51) mondatokban a VM-ek, illetve V'-k a fókusz előtt vagy hangsúlytalan topikként, vagy kontrafókuszként (vagyis ilyen hangsúllyal) ejthetők ki, tehát mondatbeli funkciójuk is ez vagy az lehet. (A distinkció közöttük most lényegtelen.) Akkor viszont mi a „ragozott”, azaz INFL-et hordozó ige vagy V⁰-k szerepe? Véleményem szerint a mondat jelentéséhez azon túlmenően, hogy annak idejét, módját stb. megadják, és a fókusz kijelölik, semmivel nem járulnak hozzá. A végesalakok pontosan azért vannak benn ezekben a mondatokban, mert mondat INFL nélkül nincs, az INFL-et pedig valaminek, nevezetesen az igenek hordoznia kell. Vagyis a V', illetve a VM „valójában” ott van, ahol kommunikatív vagy logikai szereppel (topik, kontrafókusz) rendelkezhetik, a V⁰ INFL előtti megjelenése pedig nem más, mint a grammatikai, formális követelményeknek való elégtétel.

A (48—51) típusú szerkezetek keletkezését kétféleképpen magyarázhatjuk. Az egyik lehetséges elképzelés szerint (48b), (50a—b) esetében a VM előre mozog, és a V⁰ a helyén marad, míg a többi példában ugyanilyen irányú másolás történik *-nak* esetű névszóvá, illetve az ige infinitívusszá alakításával együtt. A másik lehetőség az, hogy a teljes ige mint V' „elől” van a kiinduló szerkezetben, és a V' csomópont érintetlenül hagyásával hátrahozódik a V⁰ az INFL elé, illetve lemásolódik a V' ugyanoda a fentiekkel azonos feltételek mellett. (52a—b) az előbbi, (53a—b) az utóbbi illusztrációja.

(52)a. VM X [V'VM V⁰] INFL   b. V' X V' INFL

(53)a. [V'VM V⁰] X V⁰ INFL   b. V' X V' INFL

— ahol a folytonos vonalak a mozgatóást, a szaggatottak a másolást jelképezik.

Egyértelműen dönteni nem tudunk a két ellentétes lehetőség között, de vannak bizonyos meggondolások, amelyek (53)-t támogatják. Az egyik az, hogy egy másik tanulmányomban az alárendelt (beágyazott) mondatok mozgatóásának vizsgálatakor arra a konklúzióra jutottam, hogy ezek csak jobbra mozgathatók, és mindazokban az esetekben, amikor látszólag balra mozdultak, valójában eleve is abban a pozícióban voltak, és feltételezett helyükön szokásos anaforikus névmások utalnak rájuk (Kenesei 1984b). Itt csak a példákat adjuk meg, az érvelést mellőznünk kell.

(54)a. *Hogy megjöttél, János örül* $\left\{ \begin{array}{l} *a n n a k \\ * \emptyset \\ n e k i \end{array} \right\}$, *csak nem mutatja.*

b. *Hogy ki a gyilkos, Péter tudja* $\left\{ \begin{array}{l} *a z t \\ \emptyset \end{array} \right\}$, *de nem mondja meg.*

A beágyazott mondatokról állítottak analógiás módon elvileg átvihetők a mondat más összetevőire is, vagyis feltehetjük, hogy egy adott mondat szintjén az összetevők, legalábbis a jelöletlen esetben, jobbra szabadon mozoghatnak. Maga a VM is jobbra mozog a fókuszos szerkezetekben (és szükség szerűen érintetlenül hagyja a V' csomópontot). Ez a gondolatmenet persze korántsem döntő, hiszen Szabolcsi (1983b) a birtokos szerkezetekről, Marác (1984) pedig a névutós kifejezésekről mutatta ki, hogy alkotóelemeik balra is „kimenekülhetnek” fölöttes csomópontjuk alól, és természetesen az É. Kistől leírt mondatátszövődés is balra mozgással jár együtt.

A másik megfontolás, amely (52) helyett (53)-t részesíti előnyben, a mozgató művelet után kapott szerkezeteket használja fel. Arról van szó, hogy (52a)-nál a V' csomópont az INFL előtt kell hogy maradjon, hiszen csak a VM-et mozgattuk. Csakhogy mint láttuk, célszerű az eredményül kapott szerkezeteket úgy kezelni, hogy bennük az egész V'-nek van topik vagy kontrafókusz szerepe, márpedig a VM egymagában erre nem képes. (53a)-ban viszont csak a V⁰ mozdul el, maga a V' csomópont eredeti helyén marad, így a megfelelő kommunikációs vagy logikai funkciót az egész V' kaphatja meg.

Mindez, mint mondtuk, kevés ahhoz, hogy eldöntse: előre- vagy hátramozgatásról van-e szó a tárgyalt esetekben. Van azonban egy olyan szerkezet, amely egyértelműen a V⁰ jobbra mozgása melletti feltételezéseket támogatja, vagyis amelyet csakis egy olyan szabállyal tudunk levezetni, mely a V⁰-t hátra viszi.

Kálmán és társai (1988) minden szempontra kiterjedő, alapos leírást adnak a magyar infinitívuszos szerkezetekről. Osztályozásukban két csoport is (Segédigék a. és b.) olyan mátrixigéket, azaz főmondatbeli igéket tartalmaz, melyek az ő terminológiájukban „beférkőzők”, azaz a vonzatukként szereplő infinitívusz igekötőjét és általában a VM-et maguk elé engedik, a V⁰-t pedig maguk mögött tartják bizonyos hangsúlyfeltételek mellett.

- (55)a. *Pajor szét akarta szedni a biciklijét.*
 b. *Pajor rá fog jönni a csalásra.*

Mivel e segédigék egyszerű igés infinitívusszal „csüggők”, vagyis a segédige semleges hangsúlyozás mellett követi a vonzatként álló egyszerű igét (l. (56)), feltehetjük, hogy ők is a komplex igék közé tartoznak, és VM-jük lehet egy másik komplex ige VM-je vagy egy egyszerű ige infinitívusza.

- (56)a. *Mária olvasni akar.*
 b. *Péter úszni fog.*

A felszínen tapasztalt struktúrákat megint csak kétféleképpen eredeztetjük. Az egyik lehetőség szerint a segédigék üres VM-mel generáltak, vonzatuk (egyszerű vagy komplex igés) infinitívusz, melyből vagy az egész igenév, vagy a VM kerül a segédige VM-jébe semleges esetben:

- (57)a. $[VM \ ] \text{ fog } [V' \text{úszni}]$ b. $[VM \ ] \text{ akar } [V' [VM \text{szét}] [V^0 \text{szedni}]]$

Az elvileg egyenrangú másik elképzelés minden infinitívuszt a segédige VM-jébe helyez a kiinduló struktúrában, és semleges esetben a V⁰-t mozgatta jobbra, ha az infinitívusz komplex igét foglal magában.

- (58)a. $[VM [V' \text{úszni}]] \text{ fog}$ b. $[VM [V' [VM \text{szét}] [V^0 \text{szedni}]]] \text{ akar}$

Mind a két elképzelés szerint a felszínen a segédige előtt azért csak a VM jelenik meg, mert egy VM pozíció csak VM-et tartalmazhat a semleges esetben, vagyis a segédige VM-je nem dominálhat mást, mint az infinitívusz VM-jét. Persze ha az ige egyszerű, a pusztá infinitívusszal is beéri.

A V⁰ jobbra mozgását, szemben a VM balra mozgásával, több igen erős érv is támogatja. Először is: a segédigés mondatoknak is vannak lexikális fókuszos változataik. Ilyenkor a VM-nek az ige mögött a helye, mint minden más esetben.

- (59)a. *PÉTER fog úszni.*
 b. *PAJOR akarta szétszedni a biciklijét.*

Mármost az a kérdés, hogy az (57)-féle elemzés mit tud kezdeni ezekkel a mondatokkal. (57a–59a) esetében oda-vissza mozgatta az infinitívuszt, vagy otthagyja, ahol eredetileg is volt? (57b–59b) esetében pedig ugyanez a dilemma a szét- igekötőre áll fenn. A segédige VM-jét nyilvánvalóan nem lehet üresen hagyni, ezt a grammatika általános szabályai nem engedik meg. Az oda-vissza ingázás pedig nemcsak nem elegendő megoldás, de nem is biztos, hogy a szét- igekötőt ugyanoda tudjuk visszahelyezni, ahonnan elvettük, hiszen a hátramozgatott igekötőknél csupán az egyik lehetőség az, hogy közvetlenül a ragozott ige mögé kerüljenek; sok esetben messzebb is juthatnak, pl.

- (60)a. *Nem mondhatom én ezt meg neked.*
 b. **PAJOR akarta szedni szét a biciklijét.*

Az (58)-as elemzés viszont egyszerűen és egyértelműen számot ad (59a–b)-ről: a segédige teljes VM-je hátra kerül, akár távolabbra is, ugyanúgy, ahogy a V⁰ is kerülhet a segédigétől távolabbra:

- (61)a. *PAJOR akarta tegnap szétszedni a biciklijét.*
 b. *Pajor szét akarta tegnap szedni a biciklijét.*

Az infinitívuszokat a segédige VM-jében generáló (58)-as elemzés akkor is jobbnak bizonyul, amikor a VM-re esik a fókusz. A komplex igék ilyenkor eredeti helyükön, a V⁰ előtt tartják a VM-et, l. (62a). A komplex igék alosztályát képező segédigék is ugyanezt művelik: az egész VM, vagyis a teljes komplex igés infinitívusz ott marad eredeti helyén, a V⁰, vagyis a segédige előtt:

- (62)a. *Sándor BUTÁNAK nézett.*
 b. *Pajor SZÉTSZEDNI akarta a biciklijét.*

Már az eddigiek is erőteljesen arra készítetnek, hogy az (57)-féle balra mozgató leírást elvessük, pedig a valószínűleg legerősebb érv még hátra van. Kálmán és társai (1988) bemutatnak egy több segédigés mondatot is:

- (63) *Ha kihült, majd szét { tetszik } tudni szedni. fogja }*

Bennünket (63) most azért érdekel, mert világos, noha talán kissé komplikált bizonyítékot szolgáltat arra, hogy nem az igekötő mozog balra, hanem a V⁰ jobbra.

Bonyodalmat okoz viszont az, amikor ilyenféle szórendekre bukkanunk (vö. Hetzron 1982):

- (84)a. *A fiú ment be a szobába (mikor csöngettek).*
b. *A macska éppen ette meg a levesemet.*

Az efféle mondatok folyamatos aspektusú olvasatát már Kicska is rögzítette. Számunkra most az okoz gondot, hogy miért kell a VM-et elmozdítani.

Egyelőre, mintegy a magyarázat helyett, be kell érniünk annyival, hogy egyenes szórendű komplex igékkel a (84) mondatok perfektív, befejezett aspektusú állítmányt tartalmaznának. Más igekötős igék egyébként egyenes szórenddel is megengedik a folyamatos aspektust, pl. *kinéz az ablakon, felolvas stb.* Feltehető esetleg, hogy bizonyos komplex igék lexikálisan jelölve vannak a perfektív aspektusra (pl. *megért, kezét fog*), mások nem (a fentiekben kívül pl. *fát vág, áldást oszt stb.*), és végül lehetnek olyanok is, amelyek a VM-jükben vannak jelölve a perfektivitásra, mint a (84)-beliek, de ide csak igekötős igék tartozhatnak, ugyanis egy NP vagy egy PP nem kaphat [$\pm$ perfektív] jegyet, kiváltképp lexikálisan nem; az igekötők viszont ilyen jeggyel lexikálisan rendelkezhetnek. Amikor a komplex ige [$+$ perfektív], akkor ez (az esetleges igekötőn kívül) az ige (a V⁰-on) van jelölve.

Feltehetjük továbbá, hogy az INFL-ben az idő mellett van egy a s p e k t u s kategória is, amely a [$\pm$ perfektív] dimenziójában mozoghat, és amennyiben konfliktus áll fenn a V⁰-on és az INFL-ben jelzett lexikai, illetve szintaktikai aspektusjegyek között, a szerkezet rosszul formáltnak számít. Azokban az esetekben, amikor az igekötő jelölve van a perfektivitásra és az INFL szintaktikai aspektus jegye [$-$ perf], vagyis folyamatos, a VM elmozdításával lehet elkerülni a jegyek konfliktusát. Így ugyanis az aspektusra nem jelölt V⁰ és az INFL [$-$ perf] jegye együttesen határozza meg a mondat aspektusát, míg az elmozdított igekötő csupán a V' lexikai jelentésének rekonstruálásához szükséges.

Ez a feltevés első látásra nem alkalmas magyarázatnak, mivel a VM a fókuszos mondatokban is elmozdul, anélkül, hogy a V'-től való távolléte aspektusváltást idézne elő. Csakhogy észrevehetjük, hogy a kritikus esetekben: a (84) és a vele azonos csoportba tartozó igék fókuszos mondatba helyezésénél mindkét aspektussal értelmezhető a mondat, vagyis kétértelmű a [$\pm$ perf] választásra nézve.

- (85)a. *A SZOBÁBA ment (épp) be a fiú, amikor csöngettek.*
b. *A SZOBÁBA ment be a fiú, hogy megkeresse a könyvet.*

Tehát ezekben a mondatokban (is) az INFL aspektus jegye dönti el, vajon folyamatos vagy befejezett olvasatuk van-e.¹⁸

Ebben a részben szintaktikai érvekkel támogattuk Ackerman és Komlósy lexikai alapú feltevését az igéknek egyszerű és komplex igékre való osztályozásáról, kimutattuk, hogy az igemódosító elmozdítása egyes fókuszos szerkezetek mögül nem az igehez, hanem az INFL és azon belül az idő kategóriájához van kötve, számos példával és levezetéssel próbáltuk bizo-

¹⁸ Ezzel persze nem lehet az ige szűkebb értelemben vett szórendi problémáinak tárgyalását befejezettnek tekinteni. Mind Wacha (1976), mind Kálmán és társai (1989) leírnak az itt elemzettektől eltérő eseteket is, pl. *HOZOTT föl fát*, illetve *TU-DOTT makoázni*, amelyek azonban feltevéseinkkel nincsenek ellentmondásban.

nyítani, hogy — a magyarban tapasztalt általános mozgató szabályoknak megfelelően — a mondat elején található VM nem annak jobbra mozgásából, hanem a V⁰ hátrahelyezéséből áll elő. A segédigés szerkezetek elemzése kapcsán javasoltuk, hogy némely infinitívuszos szerkezetet ne mondatból vezessük le, továbbá kifejtettük az igei csoport összetevős struktúrájára vonatkozó elképzelésünket, amely a Spec kategóriának a V' mellé helyezésével így összhangot teremtene az ige és a többi kategória X-vonalas elemzése között, végül felvázoltunk egy ötletet az igei kifejezések szórendje és az INFL aspektus jegyének összefüggésére.

3.4. A logikai funkciók szerepe a szórendben

A 3.1. részben láthattuk, milyen értelmezést lehet a lexikális fókuszhoz és a kontrafókuszhoz rendelni, a 3.2. részben pedig a grammatika hozzávetőleges formáját, amely szerint a (34) sémában bemutatott sorrendet végső soron a mondatok logikai formája és nem szintaxisa határozza meg. Az itt következőkben szeretném tisztázni azokat a szempontokat vagy esetleg elveket, amelyek az ún. LF komponensben (a logikai formát megadó grammatikai „fejezetben”) a logikai funkciót hordozó elemek sorrendjét megszabják.

Az LF komponens számunkra érdekes részlegének a működését úgy képzeljük el, hogy a lexikális behelyettesítő szabályok által kitöltött és a szintaktikai szabályok révén logikai funkcióra való jelöléssel, valamint a fókusz- és kontrafókusz hangsúlyok hozzárendelésével kiegészített szintaktikai szerkezetek, melyek a mozgató transzformációk működése után jöttek létre, az LF komponensben egyfajta „fordító” szabálysor segítségével kapják meg logikai formájukat, azaz jelentésük egyik aspektusát. Ezek a fordító szabályok a lexikailag jelzett logikai olvasatra (pl. *minden*), a szintaktikailag hozzárendelt logikai funkciókra (pl. kontrafókusz) és a különböző sorrendi megkötésekre támaszkodnak. A logikai funkcióval nem rendelkező elemeket — elhelyezkedésüktől függően — vagy topik szereppel látják el, vagy konstansként a predikátumfüggvény hatókörébe utalják. Az így kialakult formulákat aztán az LF komponensbe beépített elvek és egyéb megszorítások „szűrik”, azaz megállapítják, melyek a nem lehetséges jelentések, a nyelvtanilag helytelen mondatok.

Az LF komponensnek itt vázolt „ideális képét” azonban e dolgozatban nem tudom részleteiben is ábrázolni, elsősorban azért, mert a javasolt elvek és restriktciók jórészt esetlegesek, néha önkényesek lesznek. Mindenestre talán érdekesebb a vizsgálódás jelenlegi stádiumában egy, a jelenségek szintjéhez közelebbi leírást is adni, mintsem az általánosság igénye miatt lemondani az összefüggések bemutatásáról.

Először az egyes logikai funkciók LF fordítását fogjuk megadni (természetesen a lehetőségekhez képest informálisan), mintegy szótárazzuk a mondat szórendjében központi fontosságú elemeket. Azután erősen megkurtítva és egyszerűsítve bemutatjuk a lehetséges szórendi változatokat és jelentésüket, kitérve az esetenként lényeges rossz sorrendekre is. (Ha a (34)-ben feltüntetett elemosztályoknál figyelmen kívül hagyjuk a sokszorozhatóságukat, akkor is 2048-féle különböző jelentés jöhet létre kombinációikból — és ezek többnyire „jók”.) Végül a lehetséges és az agrammati-

kus formulákat összevetve megpróbálunk általánosítani az említett elvekre, megkötésekre és szűrőkre.¹⁹

A logikai kvantorok és operátorok nyelvi megfelelőiről nincs mit mondanunk: fordítási problémát nem okoznak. Ezek a *minden* és társai, a *valaki* és csoportja (beleértve persze a *némely*, *néha*, továbbá a *van olyan*... és ezekkel szinonim kifejezéseket is), amelyek az univerzális és az egzisztenciális kvantor nyelvi formái, valamint a *nem*, *ne*, a tagadó operátorok. A lexikális fókusz fordítására továbbra is a (17) formulát, a lexikális kontrafókuszéra pedig a (30)-t tartjuk alkalmasnak.

Az előbbire az utóbbi tárgyalásának kapcsán megadtunk egy ekvivalenciát, amelyet most megismétlünk:

(17)a. $(\exists x(Fx)) = a$ [$\equiv$ (29)]

(29) $F(a)$ és (minden x -re ($x \neq a$)) nem $(F(x))$

Vagyis az 'az, aki alszik, azonos Péterrel' kijelentés ekvivalens azzal, hogy 'Péter alszik és senki nem alszik, aki nem azonos Péterrel', természetesen itt és mindvégig az adott tárgyalási univerzumra értve.

Nos a *csak* jelentése a (29)-ben megadott formulától csupán annyiban tér el, hogy a konjunkció második felét állítja, az első felét, az $F(a)$ formulával megadott kijelentést pedig előfeltételezi. Azért mondhatjuk, hogy ez utóbbit előfeltételezi, mert a *csak*-kal alkotott kifejezéseknek a *nemcsak*-kal szerkesztettek a tagadó párjaik, s ez utóbbiak pontosan abban térnek el az előbbiektől, hogy a *minden*-nel képzett kijelentést tagadják, de az $F(a)$ igazságát érintetlenül hagyják. (A vesszős mondatok a kvázi-logikai parafrázisok.)²⁰

(86)a. *Csak PÉTER alszik.*

a'. *Péter alszik és senki más nem alszik.*

b. *Nemcsak PÉTER alszik.*

b'. *Péter alszik és van még valaki, aki alszik.*

Nyilvánvalóan szoros összefüggés áll fenn a (86b) és a (87a) között:

(87)a. *PÉTER is alszik.*

a'. *Péter alszik és van még valaki, aki alszik.*

A különbség ismét az, hogy amíg (86b) előfeltételezi, hogy 'Péter alszik', addig (87a) állítja. De a konjunkció második felét sem előfeltételezi, hiszen az *is*-sel képzett mondat közvetlen tagadásában, a *sem*-es mondatban nem marad változatlanul:

¹⁹ A logikai formulák megalkotásában Allwood, Andersson és Dahl (1977), McCawley (1981), Reichenbach (1947) és Ruzsa (1973) művei, ellenőrzésükben és korrigálásukban Kálmán László és Szabolcsi Anna tanácsai voltak segítségemre.

²⁰ A határozószó *csak*-ra az ÉrtSz 10 osztályban 41 jelentést ad meg, amelyek közül sok nem jön számba mint logikailag értelmezhető, mások meg összevonhatók, de még így is több, különféle logikai jelentés marad, pl. *Csak kettőt vettem* 'Nem többet, mint'; *A, ez csak a férjem!*; *Csak* ('egyedül') *tüzelőre ezer forintot költöttünk*; stb.

A bennünket érdeklő *csak* egyébként „elúszhat” a hozzátartozó kifejezéstől — mégpedig jobbra, vö. *A vendégek HOLNAPRA érkeznek csak meg.* **Csak a vendégek HOLNAPRA érkeznek meg.* Ez újabb adalék a magyarban tapasztalt jelöletlen és általános „jobbra mozgáshoz”. Itt említem meg, hogy esetleg az értelmező jelző is e jelenségkörbe tartozik, pl. *KÖNYVET vettem vastagot/hármat*; *KönyvetKF VASTAGOT/HÁRMAT vettem*; **VASTAGOT/HÁRMAT vettem könyvet.* Ez mindenestre újabb bonyodalomhoz is vezet, de ezeknek még a felvázolására sincs helyem itt.

(87)b. *PÉTER sem alszik.*

b'. *Péter nem alszik és van még valaki, aki nem alszik.*

A (87b), mint látjuk, valójában nem tagadja a (87a)-t, sőt az *is*-es mondatoknak nincs is közvetlen tagadásuk; nem lehet ilyesmiket mondani: **Nem Péter is/sem alszik*, bár természetesen több mondatra szétbontva megoldható: *Nem igaz, hogy Péter is/sem alszik.* Ez az utóbbi mondat azonban mindkét változatában meglehetősen homályos értelmű, és hogy miért az, kiderül az *is*-es mondatok parafrázisából és alábbi logikai képletéből:

(88)a. $F(a)$ és valamely x -re $(F(x))$ és $x \neq a$

b. nem $(F(a))$ és valamely x -re (nem $(F(x))$ és $x \neq a$)

ahol (88a) az *is*-t, (88b) a *sem*-et tartalmazó mondatok jelentését ábrázolja.

Ha ugyanis (88a–b)-t tagadjuk, a következő képletpárhoz jutunk:

(89)a. nem $(F(a))$ vagy nincs x $(F(x))$ és $x \neq a$

b. $(F(a))$ vagy nincs a (nem $(F(x))$ és $x \neq a$)

A diszjunkció természetéből következik, hogy ezek *három* különböző jelentésnek felelnek meg, vagyis az *is/sem* „külső” tagadása mindkét esetben háromértelmű mondatot ad.

A kérdőszók logikai formájának ismertetése előtt tegyünk egy rövid kitérőt az eldöntendő kérdések működésére. Könnyen beláthatjuk, hogy ezek mindig a mondat legnagyobb hatókörű elemére „kérdenek rá”, vagyis ha az egyszerűsítés kedvéért bevezetünk egy „kérdő operátort”, akkor ez mindig a mondat legnagyobb hatókörű összetevőjéhez járul hozzá (még ha a hatókörök összefüggését később vizsgáljuk is). Hintikka (1976) szerint minden kérdés egy utasítással azonos, melynek tartalma ez: „Idézd elő azt, hogy tudjam, hogy p .” Eldöntendő kérdésekben egy diszjunkcióval van dolgunk: „Idézd elő, hogy tudjam, hogy p , vagy hogy tudjam, hogy nem p .” A *Ki lakik itt?* típusú kiegészítendő kérdések is diszjunkcióra vezethetők vissza, így: „Idézd elő, hogy tudjam, hogy p_1 , vagy hogy tudjam, hogy p_2 , ... vagy hogy tudjam, hogy p_k .” Visszatérve az eldöntendő kérdésekre, az előbb kérdő operátor néven említett logikai funkciót a Hintikkától elemzett utasítások rövidítéseként használjuk, és kérdőjellel jelöljük.

Nézzük meg tehát először, hogyan működik a „kérdő operátor” az eldöntendő kérdésekben:

(90)a. *MINDENKI alszik?*

a'. ?(minden x -re $(F(x))$)

b. *János ALSZIK?*

b'. ? $(F(a))$

c. *JÁNOS alszik?*

c'. ? $(G(\exists x(Fx)))$ — ahol G az ' $= a$ ' formájú függvény

d. *Csak JÁNOS alszik?*

d'. ?(nincs x ($x \neq a$) $F(x)$); $F(a)$ preszuppozíció mellett

Mivel (90a–b) egyszerű, lássuk (90c)-t, ahol a kérdés az azonosító állításra vonatkozik: 'Idézd elő, hogy tudjam, Jánossal azonos-e, aki alszik, vagy hogy tudjam, nem Jánossal azonos-e, aki alszik.' A (90d)-ben pedig a 'János alszik' preszuppozíció fenntartásával arra kérdezek rá, vajon nincs-e más is rajta kívül, aki alszik. Megjegyzendő talán, hogy (90b)-nek lehet egy másik értelme is, amikor az ige lexikális fókusz; ez esetben jelentése

lényegében azonos fajtájú lesz (90c)-ével, csak az individuumváltozó helyén szerepel predikátumváltozó. Most még egyetlen példával hadd illusztráljuk a kérdés és hatókör összefüggését:

- (91)a. *MINDENKI MÁRIÁT szereti.*
 a'. minden x -re $(\text{Iy}(\text{Fxy}) = a)$
 a''. 'Mindenki olyan, hogy Mária az, akit szeret.'
 b. *MÁRIÁT szereti MINDENKI.*
 b'. $(\text{Iy}(\text{minden } x\text{-re } (\text{Fxy})) = a)$
 b''. 'Az (a személy), akit mindenki szeret, Mária.'
 (92)a. *MINDENKI MÁRIÁT szereti?*
 a'. ?(minden x -re $(\text{Iy}(\text{Fxy}) = a)$)
 b. *MÁRIÁT szereti MINDENKI?*
 b'. ?(G $(\text{Iy}(\text{minden } x\text{-re } (\text{Fxy})))$) — ahol G az '= a ' formájú függvény

Tehát a kérdés mindig a legnagyobb hatókörű logikai funkción végzett művelet.

A kérdőszók egyszerre két logikai funkciót egyesítenek magukban: az azonosító iota operátorét és a kérdést, vagyis minden kiegészítendő kérdés értelmezhető úgy, mint egy felszólítás arra, hogy 'Nevezd meg azt a konstanszt (vagy azokat a konstansokat), amelyek a „ $\text{Ix}(\text{Fx}) = \dots$ ” függvényt igazá teszik' — ismét csak az adott tárgyalási univerzumot tekintve. A z változót egy ? kvantorral lekötve az alábbi kérdéseket is ábrázolni tudjuk:

- (93)a. *KI alszik?*
 a'. ? $z = (\text{Ix}(\text{Fx}))$
 b. *MIT olvasott el MINDENKI?*
 b'. ? $z = (\text{Ix}(\text{minden } y\text{-ra } (\text{Fyx})))$

Az iota operátor azonosító-kirekesztő értelmezését ezek a példák is megerősítik, hiszen, mint arra pl. Szabolcsi (1981a) is rámutatott, (93a)-ra nem kielégítő válasz a „Péter”, ha rajta kívül — persze a beszélő tudomása szerint — mondjuk Mariann is alszik. Vagyis valójában a felszólítás nemcsak azt tartalmazza, hogy nevezzünk meg konstans(oka)t, amely(ek) az azonosító függvényt igazá teszi(k), hanem azt is, hogy az összeset, de csak azokat nevezzük meg, amelyek igaz állítást adnak.

A kérdőszóknak az azonosító iota operátoros függvényvel való kapcsolata magyarázatot ad arra, hogy miért a lexikális fókusz helyét foglalja el a mondatban, a kérdő operátorral való „szimbiózis” pedig arra, hogy miért nem lehet nála nagyobb hatókörű logikai kifejezés a mondatban, vagyis a (34) sémát tekintve miért zárja ki a nagy kapcsos zárójelben feltüntetett elemeket az ige előtt.²¹

²¹ Rendkívül fontosnak tartom, hogy az itt javasolt hipotézis könnyedén lefedi a többszörös kérdőszavas kérdések esetét, amely a „mozgatós” szórendi elméletekbe egyszerűen beilleszthető. Ugyanis a később kifejtendő értelmében a kérdőszónál csak *más* logikai kifejezésnek nem lehet nagyobb hatóköre, egy másik kérdőszónak lehet, és mivel kérdőszó csakis az ige előtt lehet, itt kell mindegyiküknek felsorakoznia. Más kérdés (és persze sokkal fogósabb), hogy mi a többszörös kérdések logikai reprezentációja. Hintikka (1976) a játékelméltre alapozó javaslattal él, de talán elképzelhető az is, hogy a *Hol mit vásároltál?* típusú kérdések rendezett párosokról, a többszörös kérdések pedig általában rendezett n -esekről „érdeklődnek”, vagyis arra adnak utasítást, hogy nevezzük meg konstansoknak azokat a rendezett n -eseit, amelyek az iota operátoros azonosító függvényt kielégítik.

A közvetlenül az ige előtti előfordulás kötelezettsége alól egyedül a *miért* kérdőszó van felmentve, vö.

- (94)a. **KI PÉCSRE megy?*
 b. *MIÉRT PÉCSRE mész?*
 c. *MIÉRT mész Pécsre?*

Az első mondat szándékolt jelentését persze könnyen ki lehet fejezni, ha több tagmondatra bontjuk: *Ki az, aki PÉCSRE megy?* A *miért* kérdésekről először is tudjuk, hogy kétértelműek; (94c)-re például egyaránt válasz a „Krumpliért” és az, hogy „Azért (megyek Pécsre), hogy/mert . . .”. (94b)-re viszont csakis az utóbbi típusú válasz elfogadható. E kérdés értelmezése azt mutatja, hogy a *miért* ('mi az oka') az azonosításra vonatkozik vagyis arra kérdez: 'Miért azonos Péccsel az, ahova mész?' Mármost *miért*-tel az összes logikai kifejezésre rá lehet kérdezni, csak hogy a lexikális fókusz és a *csak*-os szerkezeteket nem lehet az ige mögé tenni, míg az összes többi kifejezés számára ez járható út, ha hatókörük csökkentendő. Mindezzel még nem magyaráztuk meg, miért nem lehet olyasmiket mondani, mint **Mikor János jön időben?*, azt értve ezen, hogy 'Mikor lesz az, hogy JÁNOS jön időben?', vagyis az azonosítás időbeli fennállására kérdezni. Érdemes még megjegyezni a *miért* és különösen a (94b) ürügyén, hogy a kérdés és válasz szemantikai és szintaktikai struktúrájának már Hintikka (1976) által is észrevett azonossága esetünkben azzal a furcsa eredménnyel jár, hogy a (94b)-re adott válasz kettős lexikális fókuszot tartalmaz:

- (95) *AZÉRT PÉCSRE megyek, mert az a legkedvesebb városom.*

A logikai kifejezések „szótározásában” utolsónak kerül sorra a *senki* (*sem*), *egyetlen egy X sem* és társaik. Az *egyetlen egy X sem* (melyben az X helyén főnévi értékű szintagma szerepelhet) tagjaiból szerkesztett kifejezés, és jelentése is szerkezetéből következik. Előfordulhat például *is* nélkül fókusz szerepben vagy topikban, más-más jelentéssel:

- (96)a. *Frigyes EGYETLEN EGY KÖNYVET sem olvasott.*
 b. *Frigyes EGYETLEN EGY KÖNYVET (nem) olvasott.*
 c. *Egyetlen egy könyvet FRIGYES nem olvasott.*
 d. *Frigyes nem EGYETLEN EGY KÖNYVET olvasott.*

Az általános tagadó kifejezéssel, az ún. tagadó névmással azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. Először is valószínűnek látszik, hogy az *is* valahogy lexikálisan van szabadon választhatóan „beépítve” bennük, ha ugyanis nem így volna, akkor egy ad hoc törlő szabállyal kellene megszüntetni tőle, amikor nem jelenik meg a mondatban:

- (97)a. *Pétert NEM látta SENKI (sem).*
 b. *SENKI $\left\{ \begin{smallmatrix} \text{nem} \\ \text{sem} \end{smallmatrix} \right\}$ látta Pétert.*
 c. *SENKI $\left\{ \begin{smallmatrix} \text{nem} \\ \text{sem} \end{smallmatrix} \right\}$ olvasott SEMMIT (sem).*
 d. *SENKI (*sem) SEMMIT $\left\{ \begin{smallmatrix} \text{nem} \\ \text{sem} \end{smallmatrix} \right\}$ olvasott.*

Erre a „lexikai hipotézisre” azért is szükség van, mert (97c)-ben két *is* van jelen (a tagadás miatt *sem* formában), viszont tudjuk, hogy a magyar

mondatban mindig csak egy *is* (vagy *sem*) lehet annak fentebb meghatározott jelentésében:

- (98)a. *PÉTER *is* megverte MÁRIÁT *is*.
b. *PÉTER *se* verte meg MÁRIÁT *se*.

A *senki* és társai másik meghatározó tulajdonsága, hogy csak olyan mondatokban lehetnek jelen, amelyekben a szokásos tagadószó a tagadás megszabott helyén van. Ez a tagadószó lehet — az imént említett módon — az *is* és a *nem* összeolvadásából keletkezett *sem* vagy a *nem*, l. pl. (97a—d). A *senki*-t tartalmazó mondatok tehát nem a „tagadó” névmás otléte miatt negatív értelműek, hanem a tagadószó folytán. Ebből következik, hogy a *senki*-nek bizonyos értelemben nincsen önálló jelentése, a vele alkotott mondatok jelentéséhez a *senki* és a *nem* jelentésüknek kombinációjával járulnak hozzá. Mégis mi a *senki*-nek ez a részjelentése? Két lehetőség között választhatunk. Szabolcsi (1981a) nyomán azonosíthatjuk a 'mindenki'-vel, vagy ezzel ekvivalens módon az egzisztenciális kvantorral. Az előbbi esetben pl. (97a—b) jelentése (99a)-val reprezentálható, az utóbbiban (99b)-vel:

- (99)a. minden x -re (nem ($F(x, a)$))
b. nem (van x ($F(x, a)$))

Szabolcsi azért választotta a *minden*-t, mert úgy látta, annak hangsúlyozása egybevág a *senki*-ével, vagyis mindkettő ugyanazokat a hangsúlyokat veheti fel. Ez azonban nem egészen igaz. Tény, hogy a *senki* ugyanúgy főhangsúlyt vesz fel, mint a nagy hatókörű *mindenki*, de amíg a *mindenki* kaphat kontrafókuszt hangsúlyt, a *senki* nem; vö.

- (100)a. **Senki*_{KF} NEM alszik a padlón.
b. **Senki*_{KF} NEM PÉTER vert meg.²²

Ellene szól Szabolcsi javaslatának talán az is, hogy ha (99a)-t megengednénk, a konkrét lexikai elemekre hivatkozva kellene kiszűrniünk, rossznak nyilvánítanunk azokat a mondatokat, melyekben az „igazi” *mindenki*-t követi a nála kisebb hatókörű *nem*, pl. *MINDENKIT *nem láttam*. Figyeljük meg, hogy a (34) séma szerint a kookkurrencia-viszonyok szükségessé teszik, hogy ilyen sorrendet is generáljon a szintaxis (akármilyen legyen is az), tehát csakis szemantikai szabályokkal lehet ezeket a rossz mondatokat kizárni. Az adott esetben e szűrő működését úgy képzeljük, hogy megtiltja a 'minden x -re (nem ($F(x)$))' olvasatokat, és mivel a *senki*-t tartalmazó mondatok az egzisztenciális kvantorral fordítódnak, ezeket átengedi. Persze ez a megoldás is némileg önkényes, hiszen a logikai ekvivalenciák szerint (99a) azonos (99b)-vel, tehát egymásba átalakíthatók. Egy ilyen szűrő feltételezése azonban legalábbis összhangban áll a grammatika elveivel, míg ha Szabolcsi megoldását követnénk, akkor végső soron

²² A *senki* (és általában a tagadó névmások) valószínűleg a kontrafókuszt jelentésbeli tulajdonságai miatt nem kaphatják meg ezt a hangsúlyt, hiszen így olyan olvasatok jönnének létre, mint pl. 'Senki nem alszik a padlón, de van valaki, aki alszik a padlón.' Ez a jelenség egyébként közvetetten támogatja a 3.1. pontban kifejtett nézetet, amely szerint a kontrafókuszt nem csupán sugallja, hanem tartalmazza egy egzisztenciális kvantorral képzett ellentétes állítás konjunkcióját.

aszemantikai szabályoknak nem jelentésviszonyokon, hanem konkrét szavakon kellene operálniuk.

A *senki* közvetlenül persze nem fordítható az egzisztenciális kvantorral; valahogy jelezni kell, hogy a *senki* nem tehető be szabadon bármely mondatba. Erre azt az áthidaló és korántsem tetszetős eljárást javasoljuk, hogy a *senki* logikai funkciójaként szereplő egzisztenciális kvantort megjelöljük pl. egy § jellel és a szemantikai szabályok között megadunk egyet, amely a *nem*-nek az azonos mondatban való jelenléte esetén törli a §-t. Ha pedig a § nem tűnik el az egzisztenciális kvantorral, az olvasat elfogadhatatlannak minősül. Tehát az alábbi mondatok logikai formára fordítása a következőképpen fest (az egzisztenciális kvantort most $\exists$ -vel jelöljük):

- (101)a. *Senki látta *Andrást*.
a'. $\exists x (F(x, a))$
b. *SENKI* *nem* látta *Andrást*.
b'. $\exists x \text{ — nem — } F(x, a) \text{ --- } b''$. nem ($\exists x (F(x, a))$)
c. *SENKI SEMMIT* *sem* látott.
c'. $\exists x \text{ — } \exists y \text{ — nem — } F(x, y) \text{ --- } c''$. nem ($\exists x \exists y (F(x, y))$)

Amikor most befejezem a logikai kifejezések „szótározását”, természetesen tisztában vagyok azzal, hogy logikai funkciója még számos más szerkezetnek vagy szónak is van. A számnevek, a határozatlan névelő, a „puszta” főnév stb. elemzését azonban Szabolcsi Anna hivatkozott munkáiban kifogástalanul elvégezte, és ezek különösebb szórendi vagy jelentésbeli eltérést az eddig tárgyaltakhoz képest nem mutatnak. A határozatlan NP-beli számnevek például semleges vagy „topik” helyzetben az egzisztenciális kvantorral azonos funkciót kapnak, fókusz helyzetben pedig az iota operátorral képzett azonosító állítás megfelelő változatát hozzák létre:

- (102)a. *A rendőrség letartóztatott három képrablót*.
a'. $\exists_{=3} x (F(a, x))$
b. *A rendőrség HÁROM képrablót tartóztatott le*.
b'. $(\exists_{=3} x (F(a, x))) = 3$

Vagyis: 'Van három képrabló, akiket a rendőrség letartóztatott' és 'Az (a szám), ahány képrablót a rendőrség letartóztatott, egyenlő hárommal'.

Most tehát áttérünk a logikai kifejezések sorrendjének, kombinációinak és ezek jelentésének kérdéseire. Az ezzel kapcsolatos kérdések némelyikét amúgy sem tudtuk kikerülni, amikor az egyes logikai kifejezések jelentését írtuk le.

A logikai kifejezések ige előtti szekvenciájának összefüggését a hatókörök egymás alá rendelésével Szabolcsi Anna, Hunyadi László és É. Kiss Katalin is észrevette és elemezte, így ahol az ő eredményeiket ismételjük, nekik tartozunk elismeréssel. Ismétlésre azért kényszerülünk esetenként, mert egyrészt bizonyos logikai funkciókat ők ugyanúgy ítélték meg, másrészt, mert e tanulmányban a szórend központi kérdéseire éppen a logikai kifejezések hatóköri viszonyaiban keresünk választ.

A grammatika tárgyalásában most ott tartunk, hogy megvan a mondatok tetszőleges összetevős sorrendű szintaktikai szerkezete, melyben az egyes elemek lexikálisan vagy szintaktikailag jelölve vannak a logikai funkciókra, továbbá megtörtént a hangsúlyok hozzárendelése is. Az LF komponens fordító szabályai az előbbieken alapján az egyes kifejezéseket ellátják

logikai terminusokkal, és az egyszerű esetekben — vagyis amikor csak egy vagy esetleg a *nem*-mel együtt két logikai funkciót hordozó kifejezés van a mondatban — meg is adják a mondat szigorú értelemben vett logikai formáját.

A bonyolultabb, többtényezős formuláknál azonban meg kell próbálnunk felállítani a fordító szabályokra érvényes vagy ezeket felülbíráló általános elveket és megszorításokat, amelyek bizonyos felszíni összetevő-sorrendeket végső soron jóváhagynak vagy elutasítanak.

Az első általános elvről már volt szó, s magától értetődőnek tarthatjuk.

(103) Ekvivalencia elv:

Minden logikai ekvivalencia érvényes.

A logikától azonban a természetes nyelv eltér egy ponton. A logikában ugyanis üres osztály esetében a 'minden x -re (Fx)' igaz; vagyis akkor is, ha a 'nem ($\exists x (Fx)$)' igaz. Ez az azonosság viszont nincs meg a *Mindent láttam* és a *Semmit sem láttam* mondatok között, még akkor sem, ha biztos tudomásunk van róla, hogy az univerzális kvantor üres osztályt kvantifikál (pl. *minden egyszarvú, sárkány* stb.). A természetes nyelvben, a logikával ellentétben, van egy szükségszerű implikációja a *minden* kvantornak: az egzisztenciális kvantorral képzett állítás. Pl. (104a) igazságából szükségszerűen következik (104b) igazsága, de persze megfordítva nem, és akkor sem, ha (104a) hamis.

(104)a. *Minden sárkányt láttam.*

a'. (minden x -re (x : sárkány)) Láttam ($én, x$)

b. *Valamely sárkányt láttam.*

b'. ($\exists x (x$: sárkány)) Láttam ($én, x$)

Itt jegyzem meg, hogy ez is jó érv amellelt, hogy a *senki* típusú kifejezéseket nem az univerzális kvantorral kell fordítani, ugyanis akkor ezekre is érvényesnek kellene lennie az egzisztenciális következménynek, márpedig ilyesmi rájuk nem áll:

(105)a. *Semmilyen sárkányt nem láttam.*

b. *Valamilyen sárkányt nem láttam.*

A (105a) mondatból nemhogy nem következik (105b), de ez éppenséggel ellentmond annak, amennyiben szerinte létezik sárkány.

Építsük be tehát az univerzális és az egzisztenciális kvantor között megfigyelt következmény-viszonyt a (103) elvbe, egyfajta kiegészítésként:

(103)a. Kiegészítés:

Az univerzális kvantor egzisztenciális elkötelezettséggel jár.²³

A természetes nyelv valószínűleg azért nem „logikus” ezen a ponton, mert szigorúan tartja magát ahhoz, hogy a logikai kifejezések állandó és egyértelmű jelentéssel rendelkezzenek, és hogy a mondat jelentése részei jelen-

²³ Az 'egzisztenciális elkötelezettséget' (existential commitment) McCawley (1981, 112–114) követve úgy értelmezzük, hogy a nyelv *minden*-típusú kifejezéseinek a fordítására fölvetett $\forall$ kvantor a vele képzett állításokban két következtetést enged meg: a szokásos univerzális, valamint egy egzisztenciális kijelentést.

tésének összege legyen. A logikai ekvivalenciák ugyanis (106a–b)-t azonosnak jelölik ki:

(106)a. *Nem láttam mindenkit.*

a'. nem (minden x -re (Láttam ($én, x$)))

b. *Nem láttam valakit.*

b'. $\exists x$ (nem (Láttam ($én, x$)))

Vagyis ha a *mindenki* a tagadott mondatban egzisztenciális következménnyel jár, akkor ezt a következményt az állított mondatban is meg kell őriznie.

Máris benne vagyunk a többtényezős mondatok problémáiban. Mint az a (106a–b) párból is látszik, a tagadás és az univerzális kvantor sorrendje a hatókörök különbségét is tükrözi. Nem így áll viszont a helyzet az egzisztenciális kvantorral, pontosabban az azt hordozó *valaki*-féle kifejezésekkel. Ennek hatóköre, bárhol is legyen a mondatban, mindig nagyobb a tagadásénál. Mivel ez az összes ilyen típusú kifejezésre igaz (pl. a számvesszőkre is), a fordítási szabályokra vonatkozó következő elvet így fogalmazhatjuk meg:

(107) *Nem — valaki cseré:*

Az egzisztenciális kvantorral fordított kifejezések hatóköre nagyobb a tagadásénál, sorrendtől függetlenül.

Természetesen (107) nem vonatkozik a *senki*-félékre, hiszen ezek éppen arra vannak jelölve, hogy az általuk hordozott egzisztenciális kvantor csak a mondatban egyébként meglévő tagadással együtt érvényes.²⁴

Először a (19a) példával illusztráltuk azt a jól ismert tényt, hogy a *mindenki*-nek nem lehet nagyobb a hatóköre a tagadásénál és ezért nem előzheti meg a hangsúlyos *mindenki* a tagadószt. Ezt a megfigyelést a legegyszerűbben egyfajta szemantikai szűrővel ragadhatjuk meg, amely azt fejezi ki, hogy a csillaggal jelölt olvasat rosszul formált:

(108) *Minden — nem szabály:*

*minden x -re (...nem...)

Egy másik megállapítást is, amely a kérdés mint operátor legnagyobb hatókörére vonatkozott, efféle szűrővel fogalmazhatunk meg a legrövidebben:

(109) *Kérdés — szabály:*

*T (?...)

— ahol T bármilyen logikai olvasatú kifejezés (terminus) helyett áll, a kérdőjel pedig a korábban hivatkozott rövidítés. Eszerint a (109) szűrő azt mondja ki, hogy a kérdésnél semmilyen más logikai kifejezésnek nem lehet nagyobb hatóköre. Megjegyzendő, hogy itt és mindvégig a szórend és

²⁴ Szabolcsi Anna hívta fel a figyelmemet arra, hogy van olyan kontextus, amelyben a tagadásnak nagyobb hatóköre lehet az egzisztenciális kvantort hordozó *valaki*-nél, pl.: *Ha nem talál sz valakit, aki kezeskedik érted ...* Aligha meglepő, hogy ismét a feltételes mondat „rendetlenkedik”. Figyeljük meg, hogy itt a specifikus/nem-specifikus választásnak nagyobb jelentősége van, mint egyébként: *Ha valakit nem talál sz meg, akitől pénzt kértél ...*; de: **Ha nem talál sz valakit, aki kezeskedett érted ...* S ezt még a sorrendi változatok is tovább bonyolítják.

a hatókör összefüggéseiről beszélve az egyszerű mondatokról, illetve egyetlen tagmondatról van szó, az összetett mondatok beágyazott tagjaiban nyilvánvalóan lehet kérdés, mely végső soron kisebb hatókörű bárminél, ami a főmondatban logikai kifejezés értékű.²⁵

Végül van még egy szabályszerűség, amelyet minden bizonnyal egy szűrővel a legcélszerűbb megragadni. Már a (34) sémába is belefoglaltuk azt a megfigyelést, hogy a logikai funkciót hordozó kifejezések egy tömböt alkotnak; ezek közé logikai funkcióval nem rendelkező összetevő nem kerülhet. Az alábbi mondatok tehát azért elfogadhatatlanok, mert a ritkított szedésű elemek logikai kifejezések között találhatók. Ha innen akár eléjük, akár az ige mögé helyezzük őket, a mondatok kifogástalanok lesznek.

- (110)a. *PÉTER is János t EGNAP látta.
 b. *NEM mindenki t e g n a p csak EGY feladatot oldott meg.
 c. *SENKIT se a r e n d ő r s é g a H E L Y S Z Í N E N tartóztatott le.

A fókuszhangsúlyú kifejezések közé tehát nem lehet másféle szerkezeteket beilleszteni, előttük vagy utánuk (azaz az ige és az INFL után) bárhová kerülhetnek. Igen ám, de a fókuszhangsúlyú logikai kifejezések előtt is lehet logikai funkciójú összetevő: az, amelyiknek kontrafókusz hangsúlya lehet. Ebből általában csak egy lehet egy mondatban, és vagy a topik előtt, vagy mögötte és a fókuszhangsúlyú kifejezések előtt foglalhat helyet.

- (111)a. [TJános Máriaival] t e g n a p_{KF} A P A R K B A N találkozott (tegnapelőtt pedig A M O Z I B A N).
 b. T e g n a p_{KF} [TJános Máriaival] A P A R K B A N találkozott.
 c. M i n d e n k i t_{KF} [TJános] N E M hívott meg.
 d. [TJános a bulira] m i n d e n k i t_{KF} N E M hívott meg.
 e. *János t e g n a p_{KF} Máriaival A P A R K B A N találkozott.
 f. *János m i n d e n k i t_{KF} a b u l i r a N E M hívott meg.

Javasolt szűrőnk tehát két részből áll: (112a) a fókusz hangsúlyos' (112b) pedig a kontrafókusz hangsúlyos logikai kifejezések elhelyezkedésére vonatkozik.

- (112) K ö z b e é k e l é s i s z ű r ő :
 a. * T — X — ... — V"
 [+F] [-lf]
 b. * X — T — X
 [-lf] [+KF] [-lf]

²⁵ A kérdéseket utasításoknak feleltettük meg Hintikka (1976) alapján. Mármint az utasítások is érintetlenül hagyják a mondat hatóköri viszonyait. Ha a felszólítást egy felkiáltójellel „rövidítjük”, akkor a következő összefüggések állnak fenn:

- (i) M I N D E N K I P É T E R R E L fog kezelt. 'minden x -re ($Iy(Fxy) = a$)'
 (ii) M I N D E N K I P É T E R R E L fogjon kezelt! '!(minden x -re ($Iy(Fxy) = a$)'

Ezeket a problémákat valószínűleg a modális jelentésű kifejezésekkel (pl. *kell*, *-hat/het* stb.) együtt kell kezelni, l. pl. Kiefer (1981).

Itt jegyzem meg, hogy nem mind kérdőszó, ami annak látszik, vö.: *Mit sem mondott* ('semmit'); *Van kit elküldeniünk Afrikába* ('valaki'); továbbá (41d). Az elsőől eltekintve, mely sok szempontból idiomatikus (vö. **Nem mondott mit sem*; *Hová sem ment stb.), a kérdőszó mindig „saját” helyén jelenik meg, és mivel az infinitívuszos szerkezetben nem lehet kérdés, jelentéséből „kivonódik” a kérdés, de megmarad az iota operátoros azonosító állítás, amely beépül a főmondat jelentésébe.

Eszerint (112a) megtiltja, hogy fókuszhangsúlyú logikai kifejezés (terminus) mögött ige előtti helyzetben logikai funkcióval (lf) nem rendelkező elem szerepelhessen, (112b) pedig azt zárja ki, hogy a kontrafókuszos kifejezés logikai funkció nélküli tagok közé ékelődjön be.

Az eddig tárgyalt fordítási szabályokon kívül még szükség van néhány általános sorrendi vonatkozás megfogalmazására is. Az egyik ilyen jellegű megfigyelés jól ismert, és már mások is utaltak rá: a logikai kifejezések felszíni sorrendje általában azonos hatókör-viszonyaikkal, tehát ami megelőz valami mást, annak a hatóköre is nagyobb lesz a másikénál.

- (113)a. PÉTER se M I N D E N K I szereti.
 b. PÉTER se szereti M I N D E N K I.
 c. N E M szereti PÉTER se M I N D E N K I.
 (113') 'Péter és még valaki más olyan, hogy nem mindenki szereti.'
 (113'') (nem minden x -re (Fxa)) és (van y ($y \neq a$)) (nem minden x -re (Fxy))
 (114)a. N E M mindenki szereti PÉTER se.
 b. N E M szereti M I N D E N K I PÉTER se.
 (114'a). 'Nem mindenki olyan, hogy szereti Pétert és még valakit.'
 b. (= a) 'Van valaki, aki nem szereti Pétert és még valakit.'
 (114'') nem minden x -re ((Fxa) és (van y ($y \neq a$)) (Fxy))

A példák természetesen bonyolultak, és ezért nem is kívánjuk szaporítani őket. Inkább a szabály alóli kivételeket vegyük sorra. Az egyiket már a *senki* tárgyalása kapcsán említettük; azt, hogy a *senki*-ben foglalt egzisztenciális kvantor alá van rendelve az esetleg őt követő tagadásnak. Egy másik eltérés a sorrendi szabálytól a *valaki* és a tagadás egymás közti viszonya, l. (107). De a *valaki* és a vele egy osztályba tartozó elemek, amelyek az egzisztenciális kvantonnal fordíthatók, amúgy is általában figyelmen kívül hagyják a sorrendet a hatókörök kialakításában, vö.

- (115)a. M I N D E N K I látott valakit.
 a1'. minden x -re (van y (Fxy))
 a2'. van y (minden x -re (Fxy)).
 b. V a l a k i t M I N D E N K I látott.
 b1'. = (a1')
 b2'. = (a2')

Tehát mindkét sorrend azonos módon kétértelmű. Persze vannak olyan mondatok, amelyekben az ige jelentése miatt az egyik vagy másik jelentés kizárható, pl. az (a2) nem fér össze azzal, hogy *M I N D E N K I N E K adtam valamit*. Ez azonban nem érinti a *valaki* általános viselkedési szabályát; azt, hogy hatóköre (legalábbis a *mindenki* és a tagadás vonatkozásában) nem függ sorrendi helyétől.

Mivel a sorrend a kontrafókuszos kifejezések hatókörét sem rendeli a fókuszos kifejezéseké fölé, noha azok előtt kell lenniük, ezért a javasolt általános sorrendi szabályt csupán a fókusz hangsúlyos összetevőkre állapítjuk meg. A hatóköri különbségek függetlenek attól, hogy az érintett elemek az ige előtt vagy az ige után állnak, csupán azt kell biztosítani, hogy az ige mögöttiek is az igtét lefordító predikátumfüggvény elé kerüljenek. Minthogy pedig ez utóbbi feladatot a terminusok egyedi fordításai megoldják, a sorrendi szabály a következő egyszerű formulával ábrázolható:

$$(116) \quad T_i - T_{i+1} \rightarrow T_i (T_{i+1})$$

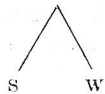
Végül még azt kell megemlíteni, hogy a logikai kifejezésként nem értelmezett ige előtti további összetevőket ki kell jelölni a topik kommunikatív funkciójára, és megfelelő értelmezéssel kell ellátni.

Az itt vázlatosan bemutatott szemantikai komponensbe nyilvánvalóan még nagyon sok minden más is beletartozik, de úgy látom, a lényegi kérdések nem az egyedi megoldási módokat érintik, hanem a magyar nyelv grammatikájának általános elveit. Arról van szó tehát, hogy a dolgozatban megfogalmazott hipotézis valóban „lefed-e” a magyar szórend központi problémáit, hogy egy ilyen grammatikával érvényes vagy legalább az eddigiéknél érvényesebb megállapításokat tehetünk a szórendet befolyásoló különféle összefüggésekről — még ha a szabálysor „lyukas” vagy az egyes szabályok pontatlanok is esetenként.

3.5. Egy fonológiai meglepetés

Az újabb fonológiai irányzatok közül a metrikus fonológia különös figyelmet fordít a szóhangsúly elhelyezkedésének, a szintagmák és a mondatok szerkezetének és ezek hangsúlyozásának kölcsönös meghatározottságára.²⁶ E rendszerben „a szó (vagy az annál nagyobb egységek) hangsúlymintázatát egy olyan kétágú [bináris] összetevős struktúrával ábrázoljuk, melyben a testvércsomópontokat *s*-sel (az 'erősebb mint' vagy 'domináns' jelentésben) és *w*-vel ('gyengébb mint' vagy 'függő') címkézzük. Az alapvető építőkövek tehát ezek:

(117)a.

b.

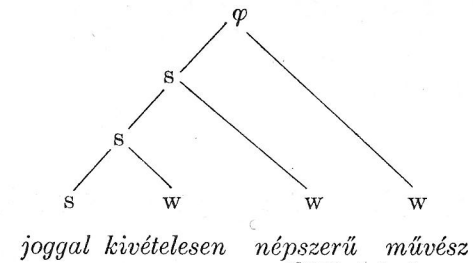
Az *s* és *w* címkéket nem szabad rögzített fonetikai értelmezésű fonológiai jegyekként felfogni. Ezek azt mutatják, hogy az *s*-sel jelzett csomópont valamilyen módon domináns a *w*-vel címkézett csomópontokhoz képest. Az 'erősebb mint' viszony bináris, „aszimmetrikus és irreflexív” (van der Hulst—Smith 1982, 31).

Nespor és Vogel összefoglalva a releváns irodalmat megállapítja, hogy „a prozódiai szerkezet bizonyos módon a szintaktikai szerkezetet tükrözi” (Nespor—Vogel 1982, 226), és hogy ez a tükrözés a nyelvben jellemző irányú elágazás paraméterének a függvénye. A szintaktikai szerkezeteikben jobbra ágazó nyelvek, mint pl. az olasz, a (117b) típusú építőkövekből alakítják ki fonológiai frázisaikat, míg a balra ágazó nyelvek a (117a) alapján.

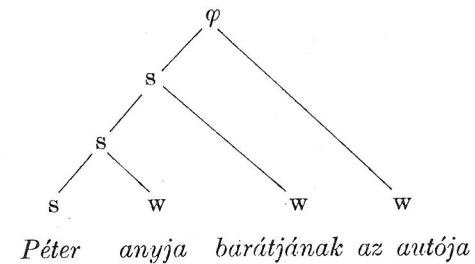
A magyar kétségtelenül a balra ágazó nyelvek közé tartozik; ezt elegendő a következő két jellemző példával illusztrálni:

²⁶ L. pl. Liberman és Prince (1977), Selkirk (1980) és különösen Nespor és Vogel (1982) Hulst és Smith (1982) válogatásában. A metrikus fonológia használhatóságára Szabolcsi Anna hívta fel a figyelmet, Farrell Ackermannal pedig sokat beszéltem a technikai részletekről.

(118)a.

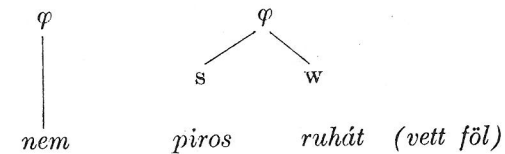
b.

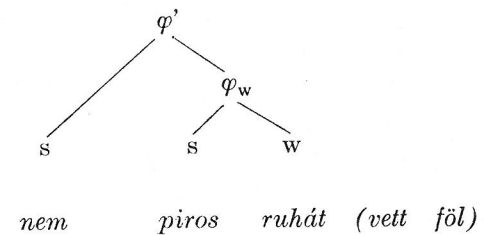
A görög φ-vel jelölt fonológiai frázisok mindig ugyanarra ágaznak, mint a szintaktikai szerkezetek, amelyekből alkottuk őket.

A nem elágazó fonológiai frázisokat egy „újraszerkesztő” szabállyal lehet tetszőlegesen egyesíteni a mögöttük állóval. Így jöhet létre például (119a)-ból (119b):

(119)a.

b.

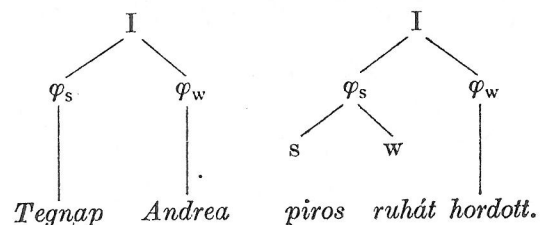

Míg tehát a *piros* hangsúlya független a *nem*-étől a (119a)-ban, a (119b)-ben semmiképpen nem lehet nagyobb annál, és az így újraszerkesztett φ' egyetlen egységet alkot.

A fonológiai frázisokat intonációs egységekké (I) lehet egyesíteni, amelyek ugyanúgy elágazó szerkezetűek.

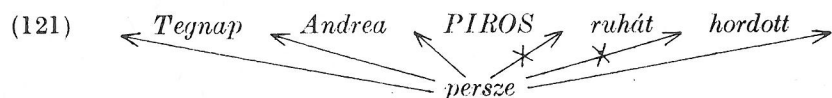

(120)

Az intonációs egységek pedig megnyilatkozássá (utterance, U) szerkeszthetők össze. Megjegyezzük, hogy mivel a magyar nem-konfigurációs nyelv a mondat szintjén, ezen a szinten az eddigi egy-egy megfeleltetés a hangsúlymintázat és a szintaktikai elágazási irány között már nem valósítható meg.

Mármost az minden külön bizonyíték nélkül belátható, hogy a főnév, melléknév vagy ige kiterjesztéseiként kapott frázisok a magyar mondatokban egyetlen fonológiai frázisként jelennek meg. A fonológiai frázisok határainak megállapítására célravezető módszernek találjuk a mondatban különböző helyekre „úsztható” szavak beilleszthetőségét. Az olyan kifejezések, mint a *kérlek, ugye(?)*, *ugyan, persze* stb., mindig csak a fonológiai frázis előtt vagy után helyezhetők el, ezek tagjai között nem. Ez a megfigyelés az újraszervezett frázisokra is érvényes, l. (119). Van azonban egy furcsaság itt: a *csak*-kal vagy a nélkül képzett lexikális fókusz vagy a kérdőszó és az ige közé ezek az „úsztható” szavak nem férnek be; pontosan olyan rossz mondatot kapunk, mintha egy „valódi” vagy egy újraszervezett fonológiai frázis belsejébe tettük volna őket.²⁷

Ebből arra kell következtetnünk, hogy a felsorolt fókuszos kifejezések egyetlen fonológiai frázist alkotnak az igével (illetve a V⁰ + INFL egységgel), és nem intonációs egységként kapcsolódnak össze egymással. Ez arra is megnyugtató magyarázatot adna, miért kell az igének mindig hangsúlytalannak lennie ilyenkor. Hasonlítsuk össze például (120)-ban az *Andrea* és a *hordott* lehetséges legnagyobb hangsúlyait úgy, hogy a *piros ruha* fókuszhangsúlyát érintetlenül hagyjuk.

Ez az elképzelés azonban ellentmond a fonológiai frázisok szerkesztésére Nespór és Vogel (1982) által javasolt szabályoknak, hiszen ott csakis a szintaktikai szerkezet által kellőképpen indokolt esetekben lehetett fonológiai

²⁷ Az „úszó” kifejezéseket tartalmazó mondatokat „egy szuszra” kell megpróbálni kimondani, vagyis nem szabad habozni, szünetet tartani vagy „feledékenynek lenni” közben.

Van még egy, manapság rendkívül gyakori töltelékszó, mely meglehetősen alpári. Mármost tudvalevő, hogy egyes rétegnyelvekben, talán „polgárpukkasztás” okán, e szó egyetlen mondatban is igen nagy számban szerepelhet. De bármennyire is megsértheti valaki a nyelvi viselkedés illemszabályait, a grammatikai—prozódiai szabályokat nem áll módjában áthágni, s ezért e kifejezés sem kerülhet be pl. a (121)-ben tiltott helyekre.

frázisokat (újra)szerkeszteni. A fókuszos kifejezések pedig sohasem alkothatnak az igével egyetlen összetevőt a szintaxisban, hiszen tetszőleges grammatikai funkciójuk lehet. Ezt a dilemmát nem tudom kikerülni, bár valószínűnek tartom, hogy a megoldást a fókusz és az INFL (a mondat alsóbb szintű kategóriája) közötti viszonyban kell keresni.

Annyi mindenesetre biztos, hogy az intonációs egységek kialakításával számot tudunk adni arról, hogy a (34) sémában egymás után szereplő több fókusz hangsúlyos kifejezés közül miért az elsőnek marad meg a hangsúlya, ha belőlük több is megjelenik az ige előtt. (Ha lassan mondjuk ki e mondatokat, külön-külön is lehet fókuszhangsúlyuk az egyes szerkezeteknek).

(122)a. *MINDENKI Pétert tiszteli a legjobban.*

b. *JÚLIA is mindig időben érkezik.*

c. *SÁNDOR se csak Szegedre utazik.*

4. Összefoglalás és kitekintés

A mondat szórendjének központi kérdéseivel új szempontok alapján foglalkoztam ebben a dolgozatban. Megpróbáltam egységbe illeszteni a XIX. század jelentős kutatóinak e tárgyról tett megállapításait, a magyar szórend modern leírásainak tanulságait, a grammatikaelméletből a magyar nyelvtani típusára levonható következtetéseket, az igék lexikai jellegzetességeit, a mondat szemantikai reprezentációjának egyik meghatározó tényezőjét: a logikai hatókörök viszonyait és a prozódiai megfigyeléseket.

Az egyszerű mondat szintaxisára tett javaslatom lényege a következő. A mondat összetevői: a maximális főkategóriák (beleértve az igét) és az INFL tetszés szerinti sorrendű láncokat alkothatnak. Az egyetlen megkötés csupán az, hogy a felszíni láncban az INFL-et egy igei természetű összetevőhöz (VM vagy V⁰) kell csatolni. A lexikonból a mondat szerkezetébe kerülő és logikai funkcióval rendelkező elemek is tetszés szerint rendeződhetnek el, és lexikális jellemzésüknek megfelelően kaphatnak vagy nem kaphatnak fókuszhangsúlyt. A hangsúly-hozzárendelő szabály(ok) előtt feltételeztem egy „logikai funkciót képző” szabályt, amely a logikai funkcióval lexikálisan nem ellátott kifejezésekre alkalmazható. Ezután minden logikai kifejezéshez lehet fókuszhangsúlyt rendelni (ha ez lexikálisan nincs tiltva, pl. *valaki*), és mondatonként egyhez kontrafókuszhangsúlyt, meghatározott helyen. Feltételeztem továbbá, hogy ezután működne a (33) VM-csúszató szabály. Végül röviden bemutattam, milyen prozódiai szerkezeteknek kell kialakulniuk a magyar mondatban, különös tekintettel a lexikális fókusz és az ige kapcsolatára.

Az itt kifejtett hipotézis a szemantikai komponens ruházta fel azzal a feladattal, hogy megállapítsa, jól formált-e a mondat nagyobb összetevőinek a rendje vagy sem (és persze, hogy „megmondja, mit jelent”). Ezt a fordítási szabályokon és az általuk létrehozott logikai formákon működő elvek és megszorítások végzik el, melyek egy része univerzális, más része nyelvspecifikus.

Ez a kép azonban csalóka és egy paradoxont takar, amelyben a grammatika felépítési elvei ütköznek össze az itt mondottakkal. Arra már láttunk példát, hogy hangsúly-hozzárendelő szabály a szintaktikai komponensben működjék, s így lehetővé váljék, hogy a szemantikai interpretáció a hang-

súlyt is figyelembe vegye (Culicover—Rochemont 1983). A javasolt „logikai funkciót képző” szabály azonban teljességgel idegen a transzformációk vagy általában a szintaktikai szabályok természetétől, ugyanis egyrészt kifejezetten szemantikai jegyet vezet be a szintaxisba, másrészt csupán azért szükséges, hogy más szabályokat „tápláljon”. Mivel azonban fókuszhangsúlyt csakis logikai funkcióval rendelkező elemhez lehet rendelni, ezért kell a logikai funkcióval lexikálisan nem rendelkező kifejezéseket ilyen funkcióval ellátni, hogy aztán hangsúlyuk is lehessen.

De nem lehetne-e csupán a fókuszhangsúlyt bevezető szabállyal ugyanolyan eredményt elérni? Hiszen így tetszőlegesen lehetne ezt a szabályt alkalmazni, és a szemantikai komponens el tudná dönteni, hogy melyik elemhez milyen értelmezést rendeljen, mivel az egyiknek van lexikális logikai funkciója (és hangsúlya), a másiknak pedig csak hangsúlya van. Ha pedig ez utóbbi kifejezés „jó helyen” van, akkor lexikális fókuszhangsúly lehet tekinteni.

Tegyük fel, hogy ezt az utat követjük. De akkor hogyan fogalmazzuk meg a (33) VM-csúsztató szabályt? Ha van a magyar szórend központi kérdéseinek gyújtópontja, akkor az véleményem szerint a VM mozgatója. Eltekintve most attól, hogy a VM elmozdítása aspektusváltást eredményezhet (és ebben az értelemben a VM áthelyezése nem is kötelező), a VM-nek egyetlen esetben kell elmozdulnia, még ha a (33) szabályban négy környezetet tüntettünk is fel. Az persze világos, hogy a hangsúly a VM elmozdítását nem teszi kötelezővé: a *minden* vagy az *is*-es kifejezés hangsúlyos, de nem jár VM-csúsztatással.

Mi akkor a közös a VM elmozdítását követelő négy környezetben: a kérdésben, a tagadásban, a *csak*-os kifejezésekben és a lexikális fókuszban? Úgy vélem az, hogy mindegyik (explicit vagy implicit) tagadást tartalmaz. A 3.1. részben igyekeztem megmutatni, hogy a lexikális fókusz egy olyan azonosító állítással egyenértékű, amely mindig egy adott társalgási univerzumra értendő, és amely a társalgási univerzum valamely elemének az azonosító állítás konstansává való kiemelésével egyszerre tagadja azt, hogy az illető univerzum bármely más elemére igaz lehet az azonosító állítás. A 3.4. részben, amikor a (93) példák kapcsán a kérdőszók logikai elemzését tárgyaltam, egyik alkotórészüként az azonosító állítást feltételeztem, amely a társalgási univerzumnak bizonyos elemeit tagadja. Végül a *csak*-os kifejezések logikai formája mindenképpen tagadást tartalmaz, hiszen állítás csupán a preszuppozíciójukban fordul elő.

A paradoxon egyik ága tehát ez: bárhogyan is fogalmazzuk meg a VM-csúsztató szabályt, annak lényege egy szemantikai aspektusra, a tagadásra való hivatkozás. Márpedig a VM-csúsztatás szintaktikai művelet, és mint ilyen nemcsak nem szabad, de nem is tud jelentésbeli vonatkozásokra hivatkozni környezeti feltételeként.

De próbáljuk meg mégis a „logikai funkciót képző” szabály nélkül! Mivel így a VM-csúsztatásnak nem lesz megfelelő környezete, tegyük ezt a szabályt tetszőlegessé. (Megjegyezhetjük, hogy a szemantikai komponens minden releváns feladatát el tudja látni.) De akkor mi dönti el, hogy valamely kifejezés lexikális fókusz-e vagy sem?

A 3.5. részből tudjuk, hogy mindazokban az esetekben, amikor a VM (a fenti értelemben) kötelezően elmozdul, az igei szerkezet „maradék” az előtte álló összetevővel egyetlen fonológiai frázist alkot. Tehát a *minden*-

nel és az *is*-sel képzett kifejezések és a VM nélküli ige véletlenszerűen alkotott fonológiai frázisa rosszul formált szerkezetet eredményez. Ebből az következik, hogy a szemantikai komponensbe be kell táplálni a prozódiai struktúrákat (is). Amennyiben az igei szerkezet VM-csúsztatás utáni „maradék”, vagyis a (*nem* +) V^0 a *minden*-es vagy *is*-es kifejezéssel egyetlen fonológiai frázist alkot (s ehhez a „maradéknak” hangsúlytalannak kell lennie, azaz a VM-csúsztatás nem a folyamatos aspektusú olvasattal jár együtt, nem „amiatt” jön létre), akkor ezt az LF komponens lexikai fókuszaként értelmezi és így ellentmondásos interpretációval látván el ugyanazt a szerkezetet, rosszul formálnak minősíti. Csakhogy a grammatika „standard” elméletének jelenleg érvényes felfogása ilyesmit nem enged meg: a szemantikai komponens nem kaphat információt a prozódiai szabályok működésének eredményéről.

A paradoxon másik ága is egy olyan „szabálytalanságot” hoz létre tehát, amelyben a mondatok szerkezeti levezetése szembe kerül a grammatika felépítésének koncepciójával.

Ha van a paradoxonból kivezető út, az nézetem szerint a következő irányban képzelhető el. A VM-csúsztatást kiváltó négyféle kifejezés (lexikális fókusz, kérdőszó, *csak* és *nem*) nemcsak abban közös, hogy a tagadás jelentésmozzanatát tartalmazza, hanem abban is, hogy csakis ezeknek kötelező a mondatban az ige, azaz pontosabban az ige és az INFL előtt lenniük, hiszen a többi logikai kifejezés helye nincs rögzítve az ige előtt. Úgy látszik, három különböző okból három különféle fajtájú és a nyelvtan különböző szintjein működő megszorításnak kell működnie. A szintaktikai restriktió egyszerűen annyi, hogy az INFL-et a V^0 -hoz, vagy ha ez nincs (a nominális állítmányú mondatban), a VM-hez kell csatolni. A fonológiai komponens tartalmaz egy újraszerkesztő szabályt, amely a VM nélküli és ezért *w* ('függő') címkéjű igit a szintaxisban *s* ('domináns') címkét kapott fókusz, kérdőszó stb. kifejezéssel egyetlen fonológiai frázissá alakítja. Ezt az *is* indokolja, hogy a metrikus fonológia „alappillére”, az 'erősebb, mint' viszony irreflexív, vagyis sem a *w* címkés csomópont (az ige), sem pedig az *s* címkés (fókusz, kérdőszó stb.) nem állhat meg önmagában, hanem egy ellenértékű csomóponttal kell szerkezetet alkotnia. Következik ebből, hogy az újraszerkesztett fonológiai frázis akkor is létre tud jönni, ha az ige nem követel VM-et, azaz mintegy V' osztályú (pl. *imád*), mivel a kérdőszó stb. maximális főkategóriája *s*-re van jelölve.

Ismeretes, hogy a mondat kategóriáját fel lehet fogni az INFL kiterjesztéseként. A szemantikai megszorítást erre a feltételezésre építhetjük. Még ha elvetjük is azt az elképzelést, hogy a VM-csúsztatás négy kötelező környezetére mind a tagadás mozzanatát tartalmazza, kétségtelen, hogy a teljes (végesalakos) mondatokban ezek az INFL előtti pozíciót követelik meg. Az LF komponensbe pedig be lehet illeszteni egy olyan értelmezési feltételt, amely e kifejezésektől megköveteli, hogy az INFL-et közvetlenül megelőzzék, attól legfeljebb egyetlen X^1 kategória választhatja el őket (melyben X lehet N , A vagy V , és i lehet bármely szám 0 és n között). Emlékeztetőül: azt, hogy az X micsoda, vagyis az INFL mihez csatlakozik, a szintaktikai szűrő feladata eldönteni.

Ha ezek a kifejezések az INFL-re vannak vonatkoztatva, akkor arra következtethetünk, hogy egyféle módosító—módosított szerkezetet hoznak létre az INFL-lel, melynek a mondat a „fölöttes” kategóriája, vagyis érte-

lemszerűen a mondatot módosítják. Mivel pedig a magyar módosító—módosított típusú szerkezetek sorrendje is, hangsúlymintázata is e konstrukcióval analóg, a vázolt szemantikai összefüggés motivációja tovább erősödik.

Tudatában vagyok annak, hogy nagyon sok érdekes és fontos jelenségről és szerkezetéről nem esett szó. Ha azonban a felvetett hipotézisrendszer alkalmazásnak bizonyul a magyar szórend tárgyalására, bizonyára új és izgalmas összefüggéseket lehet feltárni a segítségével.

József Attila Tudományegyetem,
Angol Nyelvi és Irodalmi Tanszék,
Szeged

Irodalom

- Ackerman, Farrell: *Miscreant Morphemes: Phrasal Predicates in Ugric* (Doktori disszertáció, Berkeley, 1987. University of California).
- Ackerman, Farrell—Kömlösy András: *Néhány lépés a magyar szórend megértése felé* (Kézirat, Budapest, 1983. MTA Nyelvtudományi Intézete).
- Allwood, Jens, L.—Andersson, Lars-Gunnar—Dahl, Östen: *Logic in Linguistics* (Cambridge, 1977).
- Arary János, A szórend: *Magyar Nyelvőr* 2. 5—11 (1873).
- Brassai Sámuel, A magyar mondat: *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közölnye* 3. 3—128, 173—409 (1863, 1865).
- : *A mondat dualizmusa. Értekezések az MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből* 12. (Budapest, 1885).
- : *Szórend és accentus. Értekezések az MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből* 14/9. (Budapest, 1888).
- Chomsky, Noam, Remarks on Nominalization: *Readings in English Transformational Grammar* (Jacobs, R. A.—Rosenbaum, P. S., szerk., Waltham, 1970. Ginn) 184—221.
- , On Binding: *Linguistic Inquiry* 11. 1—46 (1980).
- : *Lectures on Government and Binding* (Dordrecht, 1981. Foris).
- Culicover, Peter W.—Rochemont, Michael, Stress and Focus in English: *Language* 59. 123—165 (1983).
- Fogarasi János, *Evonyra: Athenaeum* 2. 193—198, 241—249, 289—297 (1838).
- Greenberg, Joseph H., Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements: *Universals of Language* (Greenberg, J. H., szerk., Cambridge, Mass., 1963) 73—113.
- Hale, Kenneth, Warlpiri and the Grammar of Non-configurational Languages: *Natural Language and Linguistic Theory* 1. 5—47 (1983).
- Hetzron Róbert, Izelítő a magyar tonoszintaxisból: A magyar nyelv grammatikája: *Nyelvtudományi Értekezések* 104. 389—398 (1980).
- , Non-applicability as a Test for Category Definitions: *Hungarian Linguistics* (Kiefer Ferenc, szerk., Amsterdam, 1982) 131—184.
- Hintikka, Jaakko: *The Semantics of Questions and the Questions of Semantics* (Amsterdam, 1976. North Holland).
- Horvath, Julia: *Aspects of Hungarian Syntax and the Theory of Grammar* (Doktori disszertáció, Los Angeles, 1981. UCLA).
- van der Hulst, Harry—Smith, Norval, szerk.: *The Structure of Phonological Representation* (Dordrecht, 1982. Foris).
- Hunyadi László: *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban* (Kandidátusi disszertáció, Debrecen, 1981).
- Jackendoff, Ray: *X-syntax: A Study of Phrase Structure* (Cambridge, Mass., 1977. MIT Press).
- Jelinek, Eloïse: *Case and Configurationality* (Kézirat, 1982. University of Arizona).
- Joannovics György, Szórend: *Magyar Nyelvőr* 1. 166—171, 206—214, 254—260, 303—310 (1872).
- : *Szórendi tanulmányok. Értekezések az MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből* 13/10; 14/2. (Budapest, 1887, 1888).
- Kálmán C. György—Kálmán László—Nádasdy Ádám—Prószték Gábor, A magyar segédigék rendszere: *E kötetben* 49—103 (1989).
- Kálmán László: *Az írott prozódiajú tüzetes rész szemantikájáról és szintaxisáról* (Kézirat, Budapest, 1983).
- Kálmán László—Kornai András, Hogy intonál a magyar? *Nyelvtudományi Közlemények* 87. 293—310 (1985).
- Kenesei István, Egyes névmások generálásáról: *Nyelvtudományi Közlemények* 75. 125—153 (1973).
- , Az emfázisról: *Néprajz és Nyelvtudomány* 17—18. 27—48 (1973—1974).
- , Stratégiák és típusok a vonatkozó mellékmondatok kialakításában: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15. 117—126 (1984a).
- , Word Order in Hungarian Complex Sentences: *Linguistic Inquiry* 15. 328—342 (1984b).
- Kenesei István—Vogel, Irene: *Prosodic Phonology in a Non-Configurational Language* (Kézirat, 1986).
- Kicska Emil, Hangsúly és szórend: *Magyar Nyelvőr* 19. 6—18, 153—158, 203—209, 390—395, 433—440; 20. 292—298, 337—345, 385—394, 433—445, 481—491; 21. 385—395, 434—448, 486—497; 22. 6—13, 52—63, (1890, 1891, 1892, 1893).
- , Korán abbahagyta és korán hagyta abba: *Magyar Nyelvőr* 31. 301—316 (1902).
- Kiefer Ferenc, What is Possible in Hungarian: *Acta Linguistica* 31. 147—185 (1981).
- É. Kiss Katalin, A magyar mondatok egy szintaktikai modellje: *Nyelvtudományi Közlemények* 80. 261—286 (1978a).
- , A határozott főnévi csoport pronominalizációja a magyarban: *Magyar Nyelv* 74. 445—453 (1978b).
- , Structural Relations in Hungarian, a „Free” Word Order Language: *Linguistic Inquiry* 12. 185—213 (1981a).
- , Brassai Sámuel mondatelmélete: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 13. 91—102 (1981b).
- , Topic and Focus: The Operators of the Hungarian Sentence: *Folia Linguistica* 15. 305—330 (1981c).
- : *A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések* 116. (Budapest, 1983).
- Koopman, Hilda—Sportiche, Dominique, Variables and the Bijection Principle: *The Linguistic Review* 2. 139—160 (1982—1983).
- Liberman, Mark—Prince, Alan, On Stress and Linguistic Rhythm: *Linguistic Inquiry* 8. 249—336 (1977).
- Marác László K.: *The Grammar of the PP in Hungarian* (Szakdolgozat, Groningen, 1984. Groningeni Állami Egyetem).
- McCawley, James D.: *Everything that Linguists Have Always Wanted to Know about Logic* (Chicago, 1981).
- Nespor, Marina—Vogel, Irene, Prosodic Domains of External Sandhi Rules: *Hulst—Smith* (1982) 225—255.
- Reichenbach, Hans: *Elements of Symbolic Logic* (New York, 1947).
- Ruzsa Imre, szerk.: *Szimbolikus logika I—III.* (Budapest, 1973).
- Selkirk, Elisabeth O., The Role of Prosodic Categories in English Word Stress: *Linguistic Inquiry* 11. 563—606 (1980).
- Szabolcsi Anna, Az aktuális mondattagolás szemantikájához: *Nyelvtudományi Közlemények* 82. 59—82 (1980).
- , The Semantics of Topic—Focus Articulation: *Formal Methods in the Study of Language* (Gronendijk, J.—Janssen, Th.—Stokhof, M., szerk., Amsterdam, 1981a). 513—541.
- , Compositionality in Focus: *Folia Linguistica* 15. 141—161 (1981b).
- , A specifikus/nem specifikus megkülönböztetésről: *Nyelvtudományi Közlemények* 85. 83—91 (1983/a).
- , The Possessor that Ran Away from Home: *The Linguistic Review* 3. 89—102 (1983/b).
- , From the Definiteness Effect to Lexical Integrity: *Topic, Focus, and Configurationality* (Abraham, W.—Mey, S. de, szerk., Amsterdam, 1986. John Benjamins Publishing Company) 321—348.

- Varga László, A magyar intonáció — funkcionális szempontból: *Nyelvtudományi Közlemények* 83. 313–339 (1981).
 —, Két szintaktikai pozícióról: *Magyar Nyelv* 78. 159–169 (1982).
 Vogel, Irene — Kenesei István, The Interface between Phonology and Other Components of Grammar: The Case of Hungarian: *Phonology Yearbook* 4. 243–263 (1987).
 Vörös József, Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe: *Magyar Nyelvtör* 97. 416–422 (1973).
 Wacha Balázs, Az igeaspektusról: *Magyar Nyelv* 72. 59–69 (1976).

É. Kiss Katalin

Egy főnévi igeneves szerkezetéről

1.1. E tanulmány a generatív irodalomban „alanyi kontrollos szerkezet”-nek nevezett mondat típus magyar megfelelőjét vizsgálja. Az alanyi kontrollos szerkezet sajátja, hogy olyan beágyazott propozítumot tartalmaz, melynek igéje főnévi igenévi alakban áll, tehát nem visel idő- vagy módjelet és személyragot, s melynek hiányzó alanya a főmondat alanyával koreferens. Az angolban az alanyi kontrollos szerkezetet alárendelő összetett mondatként elemzik, s az alárendelő mellékmondat alanyát fonológiaiilag meg nem jelenő, üres névmásként, úgynevezett PRO-ként azonosítják. Pl.:

- (1) [_SJohn_i tried [_SPRO_i to go in]]
 János megpróbált menni be
 'János megpróbált bemenni.'

Azt, hogy a főnévi igeneves kifejezések az angolban a mondat szintaktikai kategóriába tartoznak, az alábbi érvek bizonyítják:

(i) Az infinitívusz teljes bővítményszerkezettel rendelkezik, tehát ugyanannyi és ugyanolyan típusú bővítménye van, mint egy vele azonos tövű, időjeles, személyragos igének. Az infinitívusz alanya csak fonológiaiilag üres; valójában láthatatlanul, egy PRO névmás alakjában jelen van, hiszen megvan a maga — a főmondat alanyától független — mélyesete. Vö. pl.:

- (2) [_SJohn_i tried [_SPRO_i to look happy]]
 János megpróbált látszani boldognak
 'János megpróbált boldognak látszani.'

Míg (2)-ben a főmondati alany (*John*) a *try* ige ágense, a beágyazott mondat *John*-nal koreferens alanya (PRO) a *look happy* predikátum patiensse (vagy, generatív terminológiával, témája).

(ii) Az infinitívuszi kifejezésben olyan szintaktikai műveleteket végezhetünk, melyek csak mondatban mehetnek végbe, mondatnál kisebb szerkezeti egységben nem. Ilyen pl. a kérdőszó-előrevívés:

- (3) [_SI don't know [_Swhat [_SPRO to do]]
 én nem tudok mit tenni
 'Nem tudom, mit tegyek.'

mondat-szétszakítás (clefting):

- (4) *What he tried was to go in.*
 amit ő megpróbált volt menni be
 'Amit ő megpróbált, az az volt, hogy bemenjen.'